

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

SİYASİ COĞRAFYA AÇISINDAN LİBYA

Samet ALKILINÇ

Danışman
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK

Akdeniz Havzası Coğrafyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKADEMİK BEYAN**T. C.****AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ****AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE**

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Coğrafi ve Siyasi Açıdan Libya” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını beyan ederim.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

LİBYA'NIN FİZİKİ COĞRAFYASI

1. 1. Fiziki Coğrafyası, İklimi ve Bitki Örtüsü.....	4
1. 2. Nüfusu	7
1. 3. Ekonomisi.....	8
1. 4. Yer altı Kaynakları ve Petrolün Keşfi	9
1. 5. Siyasi Coğrafya	13

2. BÖLÜM

SİYASİ AÇIDAN LİBYA

2. 1. Libya Tarihi	15
2. 2. Osmanlı ve İtalya'nın Libya Savaşı	17
2. 3. Libya'nın İtalya Tarafından İşgali.....	18
2. 4. Libya'nın Siyasi Tarihi.....	23
2. 5. Libya Siyasi Tarihine Etki Eden Faktörler	27
2. 6. Libya'yı İç Savaşa Sürükleyen Nedenler	30
2. 7. Libya Yönetimine Etki Eden Kabileler	33
2. 7. 1. Libyanın Batısında Yeralan Kabileler.....	36
2. 7. 2. Warfallah Kabilesi.....	36
2. 7. 3. Qadhadfa Kabilesi	37
2. 7. 4. Zinten Kabilesi	37
2. 7. 5. Sirenayka Bölgesi Kabileleri.....	37
2. 7. 6. El-Abaidat Kabilesi	37
2. 7. 7. Al- Awaqir Kabilesi	38
2. 7. 8. Zuvaya Kabilesi	38
2. 7. 9. Fizan Bölgesi Kabileleri.....	38
2. 7. 10. Awlad Sulaiman Kabilesi.....	39

2. 7. 11. Magariha Kabilesi	39
2. 7. 12. Tebu Kabilesi	39

3. BÖLÜM

JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK AÇIDAN LİBYA

3. 1. Libya'nın Jeopolitik ve Jeostratejik açıdan Önemi	41
3. 2. Libya Türkiye İlişkileri	46
3. 3. Libya Rusya İlişkileri	53
3. 4. Libya ABD İlişkileri.....	55
3. 5. Libya İngiltere İlişkileri.....	56
3. 6. Libya Çin İlişkileri	57
3. 7. Libya Fransa İlişkileri.....	58
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA.....	62

KISALTMALAR LİSTESİ

UMH	: Ulusal Mutabakat Hükümeti
LNA	: Libya Temsilciler Meclisi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri

ÖZET

Geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Libya, konumu itibariyle oldukça stratejik bir noktada yer almaktadır. Akdeniz'i kullanan gemilere karşı yağma faaliyetleri yürüten İspanyol korsanlara karşı Osmanlı idaresi tarafından sefer düzenlenmiş ve 1551 yılında bu topraklar Osmanlı egemenliğine girmiştir. Uzun bir Osmanlı egemenliği döneminden sonra ülke İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. İtalyanlardan sonra 1951 yılında Birleşmiş Milletler kararı ile bağımsız olarak Libya devleti kurulmuştur. Yeni kurulan ülkenin ilk devlet başkanı Kral İdris olmuştur. Bu dönemde Libya'da ilk petrol keşfedilmiş ve çıkarılmaya başlanmıştır. Petrolün çıkarılmasıyla birlikte Libya'ya olan ilgi daha da artmıştır. Petrolden elde edilen gelirler ile ülkede birçok iskân faaliyeti gerçekleştirilmiştir. 1969 yılında Kral İdris kansız bir darbe ile tahttan indirilmiş ve yerine darbeyi gerçekleştiren Muammer Kaddafi geçmiştir. Kaddafi döneminde petrol üretimi ve gelirleri artmaya devam etmiştir. Ancak elde edilen gelirler halka tam olarak yansıtılmamış, bunun yerine Kaddafi başta Suriye olmak üzere diğer devletlerle birleşmek için birçok girişimde bulunmuş ve büyük miktarlarda para harcamıştır. Batılı ülkelerin Arap Baharı olarak adlandırdığı ve Tunus, Mısır ve Suriye gibi birçok ülkede yönetimlerin değişmesine yol açan olaylar 2011 yılında Libya'ya da sıçramış ve Muammer Kaddafi rejimi iktidardan indirilmiştir. Diğer devletlerdeki olaylar genellikle ekonomik odaklı iken Libya'daki olayların nedeni ülkenin yer altı zenginlikleri olarak değerlendirilmektedir. Ülkedeki olaylar sadece hükümeti devirmekle kalmamış, aynı zamanda ülkeyi bir iç savaşın içine sürüklemiştir. Yaşanan olaylar nedeniyle ülkenin en büyük gelir kaynağı olan petrol ve doğal gaz üretimi durma noktasına gelmiş ve halk büyük ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamıştır. Bugüne kadar ülke yönetiminde söz sahibi olan kabileler hem iç hem de dış etkenler nedeniyle birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Olayların başlamasının ardından daha önce Libya ordusunda görev yapmış ve ABD'ye sığınmış olan eski general Hafter, ülke yönetimini ele geçirmeye çalışmış ancak başarısız olmuştur. Hafter'ı destekleyen ülkelere baktığımızda Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Fransa ve Rusya başı çekmektedir. Diğer tarafta ise ülkenin resmi temsilcisi olan ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti yer almaktadır. Ülke içindeki bu iki grup iktidar mücadelesi vermeye devam etmektedir. Ülkenin resmi temsilcisi Ulusal Mutabakat Hükümeti, Türkiye ve Katar tarafından desteklenmektedir. Bu çalışmada bir Akdeniz ülkesi olan Libya'nın jeopolitik ve jeostratejik önemini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Bu tez çalışmasında daha çok kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Libya, Jeopolitik, Akdeniz, Petrol, Kabileler

ABSTRACT

Libya, which has hosted many civilizations from past to present, is located at a very strategic point due to its location. An expedition was organized by the Ottoman administration against the Spanish pirates who carried out plundering activities against the ships using the Mediterranean and these lands came under Ottoman rule in 1551. After a long period of Ottoman rule, the country was occupied by the Italians. After the Italians, the state of Libya was established independently with the decision of the United Nations in 1951. The first head of state of the newly established country was King Idris. During this period, the first oil was discovered and started to be extracted in Libya. With the extraction of oil, interest in Libya has increased even more. Many settlement activities were carried out in the country with the revenues obtained from oil. In 1969, King Idris was dethroned in a bloodless coup and replaced by Muammar Gaddafi, who carried out the coup. Oil production and revenues continued to increase during the Gaddafi era. However, the revenues obtained were not fully reflected to the people; instead, Gaddafi made many attempts to unite with other states, especially Syria, and spent large amounts of money. The so-called Arab Spring, which led to the change of governments in many countries such as Tunisia, Egypt and Syria, spread to Libya in 2011 and the Muammar Gaddafi regime was ousted from power. While the events in other states were generally economically oriented, the cause of the events in Libya is considered to be the country's underground riches. The events in the country not only toppled the government but also dragged the country into a civil war. Due to the events, oil and natural gas production, the country's biggest source of income, came to a standstill and the people started to suffer great economic hardship. The tribes, which had a say in the governance of the country until today, fought each other due to both internal and external factors. After the start of the events, Haftar, a former general who had previously served in the Libyan army and sought refuge in the US, tried to take over the country but failed. When we look at the countries supporting Haftar, the United Arab Emirates, Egypt, France and Russia lead the way. On the other side is the Government of National Accord, the official representative of the country and recognized by the United Nations. These two groups within the country continue their struggle for power. The Government of National Accord, the official representative of the country, is supported by Turkey and Qatar. This study aims to reveal the geopolitical and geostrategic importance of Libya, a Mediterranean country. This thesis mainly utilizes the literature review method.

Key Words: Libya, Geopolitics, Mediterranean, Oil, Tribes

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Libya'nın coğrafi konumu, tarihi, yer altı kaynakları ve stratejik önemi üzerinde durulmuştur. Akdeniz Havzası'nda yer alan ve bu tezin konusunu oluşturan Libya coğrafyası üzerine araştırmalarım başladığında aklıma ilk gelen İbn-i Haldun'a atfedilen "Coğrafya Kaderdir" sözü olmuştur. Libya'nın yer altı zenginliklerinin yanı sıra bu zenginliğin getirdiği olumsuzluklar daha çok ön plana çıkmaktadır. Libya halkı bu zenginliklerin olumsuzluklarını her zaman yaşamış bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişen ve değişen dünya şartlarında güçlü olursanız sahip olduğunuz güzelliklerin ve zenginliklerin karşılığını alabilirsiniz. Güçlü olmazsanız da tam tersi olacaktır.

Bu tez çalışmasının hazırlanması sürecinde desteğini esirgemeyen değerli akademik danışmanım Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK'e sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Diğer taraftan bana desteklerini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Salih ÖZENİCİ, Arş. Gör. Fatih ERTAŞ, Yük. Müh. Mesut ÇOŞLU ile Enstitümüzün değerli idari personellerine desteklerinden dolayı çok teşekkür ediyorum.

Eğitimim süresince manevi desteklerini hissettiğim eşim ve çocuklarıma çok teşekkür ediyorum. İyi ki varsınız.

Samet ALKILINÇ

Antalya, 2023

GİRİŞ

Libya, sahip olduğu zengin yer altı kaynaklarının yanı sıra bulunduğu coğrafi konum itibarıyla ayrı bir siyasi öneme sahiptir. Bir tarafında Mısır, Tunus, Malta ve İtalya, diğer taraftan (Yunanistan) Girit adası arasında kalan Akdeniz'in tam merkezinde yer almaktadır. En yakın noktasından İtalya ana karası yaklaşık 450 kilometre (280 deniz mil), Yunan deniz kıyılarına 386 kilometre (240 deniz mil) mesafede bulunmaktadır. Bu durumda Libya'nın sahip olduğu enerji kaynakları, Sahra Altı göç yollarının hâkimiyeti ve mevcut devlet otoritesinin zayıflığı da birleştiğinde bu coğrafyayı kontrol eden için stratejik açıdan büyük avantaj sağlamaktadır.

Libya, 2011 yılında Muammer Kaddafi'nin devrilmesinden bu yana siyasi bölünme ve iç huzursuzlukla sarsılmaktadır. Muammer Kaddafi'nin devrilmesi, 1969'dan bu yana bölünmüş kabile ve coğrafi çıkarları birleştiren merkezi otoritenin sonu anlamına gelmiştir. 2014'ten bu yana ülkenin kontrolü, doğu ve batı arasındaki tarihi bölünmelerden kaynaklanan gruplar arasında el değiştirmiştir (Wehrey, 2019). İlk grup, merkezi başkent Trablus'ta bulunan ve Birleşmiş Milletler tarafından ve uluslararası alanda tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti'dir. Bu hükümet askerî olarak Türkiye, finansal olarak Katar tarafından desteklenmektedir. (Mary Fitzgerald, 2016) İkinci grup ise Libya Ulusal Ordusu adı altında faaliyet gösteren ve ABD vatandaşı Hafter tarafından yönetilen Tobruk merkezli Libya Temsilciler Meclisi'dir (LNA). Hafter'in güçleri Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Fransa ve Rusya (paralı askerleri aracılığıyla) tarafından desteklenmektedir (Jay, 2022). Libya'da sahadaki hâkimiyet Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile Hafter arasında sık sık el değiştirirken Haziran 2020'den itibaren çatışmalar bir nebze durmuş ancak Hafter güçleri sahada zaferlerini ilan etmek üzereyken Türkiye'nin UMH'ye verdiği siyasi ve askerî destek sayesinde beklenmedik bir sonuçla karşılaşmıştır. UMH'nin artan etkinliği neticesinde Hafter grubu ve Rus paralı askerleri daha önce işgal ettikleri başkent Trablus'un mahallelerinden geri çekilmek zorunda kalmıştır.

İç karışıklığın başladığı 2011 yılından beri Libya'da merkezi otoritenin olmaması ve iç çatışmaların artması, savaş sonrası uluslararası rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bazı temel nedenlerden dolayı Türkiye ve Rusya, Libya'da nüfuzlarını artıran iki ülke olmuştur. Rusya, enerji kaynaklarının kontrolü ile Sahra Altı göç yollarının kontrolü ve daha da önemlisi Doğu Akdeniz'e erişimin kontrol altında tutulması gibi konularda söz sahibi olabilmek için

Libya'daki varlıklarını artırmaya çalışmaktadır. Türkiye, yukarıda belirtilen hususlar içerisinde en çok Doğu Akdeniz'deki haklarını korumak amacıyla hareket etmektedir. Libya topraklarında etkili olan güç, Doğu Akdeniz'e erişimi etkileyebilecek unsurları da konuşlandırabilme yeteneğine de sahip olacaktır. Bu sebeple Rusya, ekonomik avantaj elde etmek, alan hâkimiyetini genişletmek ve daha da önemlisi Avrupa üzerinde daha fazla etkili olabilmek için yoğun çaba sarfetmektedir. Bu sayede tarihten günümüze kadar Rusya'nın en büyük emeli olan sıcak denizlere inme politikası kapsamında Suriye'de elde ettiği kazanımları daha da ilerletme peşindedir. Bir diğer önemli husus da Libya'nın Avrupa pazarı için vazgeçilmez bir küresel enerji temin edicisi olmasıdır. Libya'da hâkimiyeti elinde bulunduran taraf aynı zamanda Avrupa üzerinde de enerji tedariki konusunda baskı kurmak için kullanılabileceği en büyük kozdur. Libya'da çıkarılan petrolün maliyetinin düşük oluşu, kükürt oranının düşüklüğü nedeniyle kaliteli olması ve daha da önemlisi Avrupa kıt'asına çok yakın bir konumda olması, taşıma maliyetlerini de bir o kadar aşağıya çekmektedir. Libya, dünyada petrol üretiminde ilk onda yer almakta olup 46,4 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi ile Afrika'nın en büyük petrol üreticisi konumundadır (Aslan, 2019). Libya, 2010 yılında Avrupa kıtasının petrol ihtiyacının %11'i ni karşılamıştır. Avrupa enerji pazarında Rusya ve Norveç'ten sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Diğer taraftan Libya, doğal gaz rezervlerini konusunda da dünya genelinde 2018 yılı itibarı ile 53 trilyon metreküp kanıtlanmış doğal gaz rezervi ile 22. Sırada yer almıştır. Libya, doğal gaz ihracının tamamı İtalya üzerinden Avrupa pazarına yapmaktadır (European Commission Directorate-General for Energy, 2011).

Jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde Libya toprakları ile ilgili en önemli hususlardan birisi de Sahra Altı ve Orta Doğu göç yolları üzerindeki bulunmasıdır. 2017 yılında Türkiye ile Avrupa arasında yapılan göç anlaşmasından da anlaşılacağı üzere, göç meselesi Avrupa'lı devletlerin politikalarını şekillendiren son derece önemli bir araçtır (Kemal, 2021). Yine aynı şekilde Libya coğrafyasını kim kontrol altında tutarsa, Sahra Altı Afrika ülkelerinden ve Orta Doğu ülkelerinden gelen göç akınlarının kontrolünü de elinde tutacaktır. Libya, yıllardır Avrupa'ya gitmeye çalışan göçmenlere ev sahipliği yapmıştır ve hâlende yapmaya devam etmektedir. 2050 yılına kadar, Sahra Altı ülkelerin nüfuslarının iki katına çıkacağı tahmin edilmektedir ("Africa's population...", 2020). Uzun vadede küresel ısınma ve kuraklık, iç karışıklıklar ile daha iyi yaşam koşulları nedeniyle önümüzdeki otuz yılda Avrupa'ya doğru büyüyen göç dalgasının daha da büyüyeceği tahmin edilmektedir. Bu durumda da Libya'da kontrolü elinde bulunduran güç yine göç yollarının kontrolünü de elinde bulunduracağı için Libya'nın jeopolitik konumu bu toprakları benzeri olmayan siyasi savaşlar için uygun hâle getirmektedir (Jay, 2022).

Bu çalışmada Libya'nın coğrafyası, siyasi ve genel tarihi, jeopolitik ve jeostratejik konumu ele alınmıştır. Çalışmanın bir diğer boyutunu da Türkiye ve Libya arasındaki tarihsel bağlar ve son dönemde gündeme gelen ve her iki ülkeyi de yakından ilgilendiren Doğu Akdeniz'in iki ülke üzerindeki etkilerini araştırmak ve "Libya neden önemlidir?" sorusunun cevabını bulmak amaçlanmıştır. Libya'da devam eden iç karışıklık nedeniyle saha çalışması yapılamamıştır. Bu nedenle bu çalışmada zaman zaman güncel gelişmelere de yer verilmiştir. Ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında genel olarak Libya'nın yer altı kaynakları, iklim ve bitki örtüsü, ekonomisi ve tarihi üzerine çalışmalar yürütüldüğü görülmüştür. Yapılan literatür taramasında Libya'nın stratejik önemine ilişkin yeteri kadar akademik çalışmaya rastlanılmamıştır. Her ne kadar ülkemizde Libya ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki hakları konusunda makale, analiz yapılmış olsa da lisans üstü akademik çalışmanın yeterince yapılmadığı görülmüştür.

Çalışma nitel desenlerden durum çalışması deseni ile desenlenmiştir. Durum çalışmaları, bir durumun derinlemesine incelenmesini gerektiren çalışmalardır. Araştırmanın verileri ise doküman incelemesi tekniği ile elde edilmiştir (Yıldırım, 2016).

1. BÖLÜM

LİBYA'NIN FİZİKİ COĞRAFYASI

1.1. Libya'nın Fiziki Coğrafyası

Bir Kuzey Afrika ülkesi olan Libya, Afrika ve Avrupa arasında iki denizin kavşağında stratejik bir konuma sahiptir. Libya stratejik avantajlardan da yararlanmaktadır. Yaklaşık 1900 km'lik Akdeniz kıyı şeridi ile Kuzey Afrika'ya açılan kapı olarak kabul edilmektedir. Bu kıyıdağı merkezi konumu onu Batı Arap dünyası ile Orta Doğu arasında önemli bir geçiş noktası hâline getirmektedir. Ayrıca Avrupalılar için Afrika kıtasının kuzeybatısına ilk geçiş noktasıdır. Eski Dünya kavramının merkezinde yer alır ve Akdeniz ile Sahra Altı Afrika arasındaki iletişim kavşaklarından biridir (Gourdin, 2011).

Harita 1: Libya'nın Dünya Üzerindeki Konumu Haritası

Kaynak: Qgis Programından Elde Edilmiştir.

Libya, Afrika'nın kuzeyinde (20°- 34° K) ile (10°- 34° K) arasında, Akdeniz kıyısında yer almaktadır. Libya'nın toplam alanı yaklaşık 1,759,540 milyon kilometrekaredir (Worldmeters, 2022). Kuzeyde Akdeniz, doğuda Mısır, güneydoğuda Sudan, güneyde Çad ve

Nijer, batıda Tunus ve Cezayir ile komşudur. Libya kıyısı boyunca değişen genişlikte kıyı ovaları, kıyı ovalarına yakın uzanan ve kuzey Libya'daki Jabal Nafusah'ı da içeren kuzey dağları, iç depresyonlar ve orta Libya'daki Jabal al-Ahdar da dahil olmak üzere batı ve doğudaki güney ve batı dağları ve birkaç vaha ile çevrilidir. Ülke topraklarının yaklaşık yüzde 95'i çöldür. Ekili alanın yaklaşık 2 milyon hektar olduğu tahmin edilmektedir (FAO, 2016).

Libya, Cezayir, Sudan ve Kongo'dan sonra toprak bakımından Afrika'nın dördüncü büyük ülkesidir. Kuzeyde, dünya deniz ticaretinin en önemli rotalarından biri olan Akdeniz ile sınırlanmıştır. 33. paralel ve Yengeç Dönencesi'nin yanında, Kufra vahasının güneyinde, 20. paralelin yakınında Kuzey Afrika'nın ortasında, 9. ve 25. doğu meridyenleri yer almaktadır. Libya coğrafyası geleneksel olarak üç coğrafi bölgeye ayrılır. İlk bölge, mevcut siyasi ve ekonomik başkent olan Trablus'tur. Trablus'un ticari ve stratejik önemi, bir liman kenti olarak antik çağlara kadar uzanmaktadır. Şehir, çoğunlukla Berberilerin hâkim olduğu uzun ve yüksek Djebel Nefousa platosu, geniş ve verimli Juffara tarım ovası ve güneyde önemli bir sınır şehri olan Ghadames ile çevrilidir (Gourdin, 2011).

İkinci bölge ise ülkenin doğu kısmını kapsayan Sirenayka'dır. Monarşinin eski siyasi başkenti olan Bingazi bu bölgede yer almaktadır. Diğer önemli şehir ise derin sulara sahip doğal bir kapalı limanı olan Tobruk'tur. Tobruk ülkenin kuzey doğusunun anahtarıdır. Jebel Akhdar'ın düzleştirilmiş platoları Akdeniz'e bakar ve küçük tarımsal ovalarla bölünmüştür. Bu bölge antik çağlardan beri Mısır ve Maçrek'e doğru yönelmiştir (Lamma, 2017).

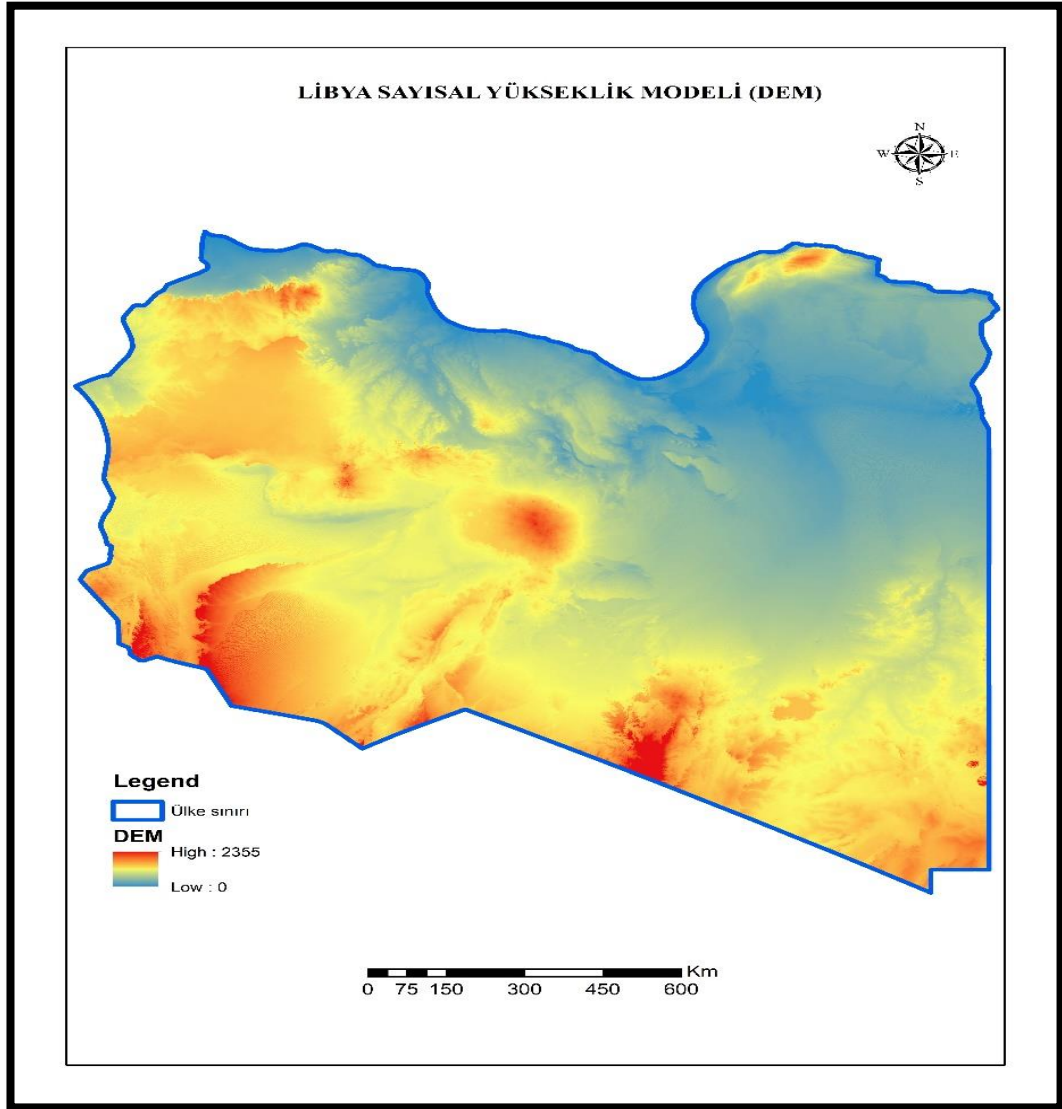
Burası petrol ve doğal gaz gibi yer altı kaynakları açısından Libya'nın en stratejik bölgesidir. Ülkenin petrol rezervlerinin yaklaşık %85'i ve doğal gazının %70'i Sirte havzasında yer almaktadır. Geri kalanı ise Ghadames ve Mourzoug havzaları ile kuzeybatıdaki açık deniz Pelagian havzasında yer almaktadır. Ülkenin altı petrol terminalinden beşi Doğu bölgesinde yer almaktadır. Petrol hilali olarak adlandırılan Sidra, Ras Lanouf, Brega ve Zouetina bölgeleri bu beş terminalden dördüne ev sahipliği yapmaktadır. Doğu'daki beşinci terminal ise Mısır'a çok yakın olan Tobruk'ta yer almaktadır. Libya petrol ihracatının yaklaşık %64'ünü doğudaki bu terminaller aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Beş petrol rafinerisinden dördü de Sirenayka'da bulunmaktadır. Bu veriler ülkenin doğu bölgesinin neden önemli olduğunu göstermektedir (Bobin, 2016).

1.2. İklimi ve Bitki Örtüsü

Libya'nın iklimi, kuzeyde Akdeniz'in güneyde ise Sahra Çölü'nün etkisi altındadır. Alanın yaklaşık %90,8'i hiper-kurak, %7,4'ü kurak, %1,5'i yarı-kurak ve %0,3'ü sub-nemli olarak sınıflandırılmıştır (Ageena, 2013). Bu iki farklı hava türünden dolayı ani bir geçişle karşılaşılır. Akdeniz sahil şeridinde yazlar kurak ve sıcak, kışlar ise kısmen yağışlı geçer. Jabal Natusah ve Jabal al Akhdar yaylaları daha yüksek sıcaklıklara sahip bir bozkır iklimi yaşar. Bu bölgede yağış tepelerde kar olarak düşer ve düşük kış sıcaklıkları yaşanır. Ülkenin güney ve iç kesimlerine doğru gidildikçe çöl iklim koşulları yoğun bir şekilde hüküm sürer. Gündüzleri yakıcı sıcaklık oluşurken geceleri ise tam tersi soğuk olur ve günlük termal değişiklik yüksek orandadır. Yağmur çok nadir ve düzensizdir. Yıllık yağış miktarı son derece düşüktür ve kara yüzeyinin yaklaşık yüzde 93'ü yılda 100 mm'den daha az yağış almaktadır. En yüksek yağış kuzeyde Trablus bölgesinde (Jabal Nafusah ve Jifarah ovaları) ve doğuda Bingazi bölgesinde (Jabal al Akhdar) görülür. Yıllık ortalama yağış miktarı sürdürülebilirlik için gerekli minimum değer olan 250-300 milimetreyi aşmaktadır. Yağışlar genelde ekim ve mart aylarında gerçekleşir. Yerden yere ve yıldan yıla göre büyük değişkenlik gözlemlenir. Ülke geneli için yıllık ortalama yağış miktarı 56 mm'dir. Yaz aylarında sıcaklık 40°C'nin üzerinde, kış aylarında ise sıfırın altında değişkenlik göstermektedir (FAO, 2016).

Libya'nın kuzeydoğusundaki iki bölge haricinde genel olarak dik arazilerden arındırılmıştır. Yüksekliğin 500 ila 1000 metre arasında değiştiği kuzeybatı ve kuzeydoğu ortalama deniz seviyesinden yüksektir. Kıyı şeridi, batıda Libya-Tunus sınırından Libya-Mısır sınırına kadar yaklaşık 2000 kilometredir. Kıyı bölgesinde yükseklik ortalama 47 metredir. Sabkhat Al-Ghuzayyil'de deniz seviyesinden batıdaki Garyan'a kadar yaklaşık yükselti 198 metreye çıkar. Libya'nın en yüksek dağı Tibesti'deki 2267 metre yükseklikteki Bikku Bitti Dağı'dır (Ageena, 2013).

Harita 2: Libya Sayısal Yükseklik Modeli

Kaynak: Qgis Programından Elde Edilmiştir

1.3. Nüfusu

En son Birleşmiş Milletler verilerine göre Libya'nın mevcut nüfusu 24 Kasım 2022 Perşembe günü itibariyle 7.094.581'dir. Yine Birleşmiş Milletler verilerine göre Libya nüfusu toplam dünya nüfusunun %0,09'una denk gelmektedir. Libya, nüfusa göre ülkeler listesinde 108. sırada yer almaktadır. Libya'da nüfus yoğunluğu km2 başına 4 kişidir. Nüfusun %78,2'si kentlidir. (2020'de 5.375.771 kişi) Libya'da yaş ortalaması 28,8'dir (Worldmeters, 2022).

1.4.1. Libya'nın Ekonomisi

Libya ekonomisi büyük ölçüde petrol ve gaz üretimine bağlıdır. Libya'nın doğal gaz üretimi 2003 yılında 194 milyar metreküp iken 2010 yılında 594 milyar metreküpe yükselmiştir. Libya'nın ulusal petrol şirketi NOC ve İtalyan Eni, ortaklaşa işletilen Batı Libya Gaz Projesi kapsamında üretimi artırmaya başlamıştır. Proje karadaki Wafa ve denizdeki Bahr Essalam sahalarını kapsamaktadır. Üretilen gazın büyük bir kısmı Greenstream boru hattı üzerinden ihraç edilirken geri kalanı ülke içinde tüketilmektedir. Libya topraklarındaki diğer gaz sahası olan Sirte Havzası gaz sahası, NOC ve Sirte Petrol Şirketi'nin bir iştiraki tarafından işletilmektedir (EIA, 2015).

Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre 2012 yılında petrol ve gaz ihracatı toplam devlet gelirlerinin yaklaşık %96'sını, ihracat gelirlerinin ise %98'ini oluşturmuştur. Net gelirler 2012 yılında 48 milyar dolara ulaşmıştır. 2014 yılı itibariyle petrol ihracat gelirleri 9 milyar dolara gerilemiştir. 2011 yılındaki iç savaş sırasında petrol ve gaz üretimindeki düşüş ekonomik bir çöküşe yol açmış ve gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) %62 oranında düşmüştür. Libya'nın GSYİH büyümesi 2012 yılında petrol üretiminin göreceli olarak istikrara kavuşmasıyla bir miktar toparlanmış ancak üretimdeki kesintilerin devam etmesi nedeniyle 2013 yılında yaklaşık %14, 2014 yılında ise %24 oranında daralmıştır. Bugüne kadar Libya'nın doğal gaz rezervlerinin 53 trilyon metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakam Libya'yı Afrika'nın en büyük doğal gaz rezervlerine sahip beşinci ülkesi yapmaktadır. 2011'deki olaylardan önce yeni doğal gaz arama faaliyetlerinin ve arama yatırımlarının artması bekleniyordu. Libya'nın doğal gaz sektörü de petrol sektörü gibi 2012 yılında toparlanmaya başlamıştır. Toparlanmaya rağmen üretim iç savaş öncesi seviyelere ulaşamamıştır. Libya doğal gaz üretiminin yarısına yakını Greenstream boru hattı üzerinden İtalya'ya ihraç etmektedir. Libya'nın petrol üretimi 2012'de yeniden artmaya başlamış ancak hâlâ iç karışıklık öncesi seviyelere ulaşamamıştır. Bu durum 2013 yılının ortalarında batıdaki petrol sahaları ve boru hatlarındaki protestolar ve kapanmalarla daha da kötüleşmiştir. Olumsuzluklar Libya'nın petrol üretiminin büyük bir kısmının durmasına yol açmıştır. Bazı limanların açılmasına yönelik anlaşmaların ardından 2014 yılında petrol üretimi biraz toparlanmaya başlamıştır. Yıl sonuna doğru yine büyük kesintiler meydana gelmiş ve üretim toparlanamamıştır. Ocak ve Ekim 2015 arasında ham petrol üretimi günlük 400.000 varilin biraz üzerine çıkmıştır. Bu rakam 2010 yılında günde 1,65 milyon varildi (EIA, 2015).

Libya ekonomisini olumsuz etkileyen faktörler arasında ülkedeki yolsuzluk da yer almaktadır. Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün ülkedeki yolsuzluk seviyesini gösteren Yolsuzluk Algılama Endeksi'nde Libya ekonomisi 100 üzerinden 21 gibi çok düşük bir puan

almıştır. Bir ülke ya da bölgenin puanı, 0-100 ölçeğinde algılanan kamu sektörü yolsuzluk düzeyini göstermektedir. 0 puan, bir ülkenin çok yolsuz olarak algılandığı anlamına gelirken 100 puan çok temiz olarak algılandığı anlamına gelmektedir. Libya'nın komşuları Mısır ve Tunus sırasıyla 32 ve 41 puan almıştır. Buna karşılık Somali sekiz puanla dünyanın en düşük puanını almıştır (International, 2012). Bu araştırma Libya'nın petrole dayalı ekonomisinin uzun ömürlü olmasına katkıda bulunan ve genel ekonomik büyümeye yol açabilecek faktörleri değerlendirmektedir. Petrol geliri istihdama dönüştürülebilirse Libya halkının yaşam standartları ve ekonomi iyileşecektir (Etelawi, 2015).

1.5. Yer altı Kaynakları ve Petrolün Keşfi

Tarım, hayvancılık ve küçük el sanatları Libya halkının geçim kaynağının ve ekonomisinin temelini oluşturmuştur (İncekara, 2020). 1901 yılından itibaren İtalyan jeologlar Libya'da özellikle kıyı ve kıyıya yakın bölgelerde jeolojik araştırmalara başlamışlardır. Libya'nın Trablus ve Sirenayka bölgesinin kıyı kuşağında yapılan araştırmalar sonucunda 1912 yılına gelindiğinde bu bölgelerin ilk jeolojik haritası yayınlanmıştır. 1920'li yıllarda İtalyan jeologlar inceleme ve araştırmalarını yoğunlaştırarak bölge ile ilgili birçok makale yayınlamışlardır. Libyalı yerbilimciler için bir rol model olan Profesör Ardito Desio'nun önderliğinde özellikle Fizan, Kufrah ve Tibesti Dağları gibi uzak bölgeler sistematik olarak araştırılmıştır. İlk olarak 1914 yılında Trablus'ta su ihtiyacını karşılamak için açılan bir su kuyusunda metan izlerine rastlanmış, daha sonra Jabal Nafusah bölgesinde açılan kuyularda gaz bulunmuştur. Yine 1926 yılında Crema ve Tripoli bölgelerinde su amaçlı açılan kuyularda da petrol izlerine rastlanmıştır. 1940 yılında arama çalışmaları sırasında İtalya'nın Mısır'ı işgali tüm çalışmaları durdurmuştur. Bu savaş Libya'ya büyük bir darbe vurmuş özellikle Sirenayka bölgesi savaş nedeniyle büyük zarar görmüştür. Savaş sonrası İtalyanlar bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Zor durumda olan halk daha da zor duruma düşmüş ve daha da fakirleşmiştir. Savaştan sonra Fransızlar Fizan bölgesini işgal etmiş, Amerika Birleşik Devletleri ve İngilizler de bir hava üssü kurmuştur. 1948 yılına gelindiğinde Libya topraklarının geleceği Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne bırakılmış ve akabinde Libya halkının bağımsızlık hayali Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararı ile 24 Aralık 1951'de gerçekleşmiştir. Birleşmiş Milletler'in Libya için bağımsızlık kararı almasından iki yıl sonra maden yasası çıkarılmıştır. Yasa kapsamında BP, Shell, Esso ve CFP gibi birçok yabancı petrol şirketine Libya topraklarında petrol arama izni verilmiş, Haziran 1955'te Libya Petrol Kanunu çıkarılmıştır. Çıkan yasa tüm yer altı kaynaklarını kapsamıştır. Libya topraklarında petrol arama çalışmaları o kadar hızlı ilerlemiştir ki ilk üç yıl içinde 10 milyar varil petrol rezervi

keşfedilmiştir (Hallett, 2002). 1959 yılında Sirte Körfezi'ne yakın bir bölge olan Zelten'de yapılan sondaj çalışmalarında ilk ham petrole ulaşılmıştır. Aynı dönemde denize yakın bir bölge olan Raguba'da da sondaj çalışmaları başlamış ve burada yapılan sondaj çalışmalarında yüksek miktarda ham petrol tespit edilmiştir. 1961 yılından bu yana petrol üretimi için 5 petrol boru hattı faaliyete geçirilmiş ve boru hatlarının toplam uzunluğu 400 kilometreye ulaşmıştır (İncekara, 2020).

Libya topraklarında çıkarılan petrolün düşük sülfür içeriği nedeniyle en yüksek kalitede olması ve Libya'nın kolay ulaşılabilir coğrafi konumu petrol üreticileri için oldukça kârlı bir durum hâline gelmiştir. 1963 yılına gelindiğinde wilcat olarak adlandırılan sondaj faaliyeti 1 milyon keşif ayağını aşmış ve 133 kuyu ile listenin başında yer almıştır. Libya'daki bu durum uzun sürmemiş ve 1967 yılında Araplar ile İsrail arasında Altı Gün Savaşı patlak vermiştir. Bu savaş sonucunda Süveyş Kanalı'nın kapanması ve petrol üreticisi Arap ülkelerinin Batılı ülkelere uyguladığı ambargolar nedeniyle petrol fiyatları yükselmiş ve bu durum tüm dünyaya yansımıştır. 1968 yılına gelindiğinde Libya, ulusal petrol şirketi olan Libyan General Petroleum Company'yi (Lipetco) kurmuş ve çeşitli Orta Doğu ülkeleriyle ortak girişimlerde ve arama faaliyetlerinde bulunmaya başlamıştır. Libya, petrol ihraç etmeye başladıktan bir yıl sonra, 1962 yılında Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC)'ne katılmıştır. Libya, Afrika'daki kanıtlanmış en büyük ham petrol rezervine ve kıtadaki kanıtlanmış en büyük beşinci doğal gaz rezervine sahiptir ve geçmiş yıllarda ham petrol için küresel talebe önemli bir katkılarda bulunmuştur. Libya, petrol ve petrol ürünlerinin çoğunu Avrupa pazarlarına ihraç etmektedir (EIA, 2015).

Bu sırada Libya hükümeti 1 Eylül 1969 tarihinde Albay Muammer Kaddafi liderliğindeki bir askerî darbe ile devrilmiştir. Başlangıçta ülke yönetimini devralmak üzere Devrim Komuta Konseyi oluşturulmuş ve daha sonra yeni bakanlar atanmıştır. Yeni yönetim, önceki yönetim tarafından yapılan mevcut petrol anlaşmalarına saygı gösterileceğini ve Libya'nın petrol çıkarma, üretim ve dağıtım endüstrisinin millileştirilmesinin söz konusu olmadığını belirtmiştir (Hallett, 2002).

2011 yılına gelindiğinde Libya'da Muammer Kaddafi rejiminin sona ermesinin ardından ülke içindeki milisler Sidra petrol ihraç limanını ele geçirmiştir. Milis güçlerin saldırıları nedeniyle üretim ve ihracat durma noktasına gelmiştir. Ülke gelirinin neredeyse tamamı petrol gelirlerinden elde edildiği için bu durum halk arasında büyük huzursuzluğa neden olmuştur. Libya topraklarında bugüne kadar 42 milyar varil ham petrol ve 1505 trilyon metreküp doğal gaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir. Libya'daki olaylardan önce günlük

1.700.000 varil ham petrol üretilirken olaylardan sonra bu rakam çok düşük bir seviyeye gerilemiştir. Libya topraklarında büyük doğal gaz rezervlerinin keşfedilmesinin ardından birçok uluslararası petrol şirketi doğal gazın çıkarılması ve dağıtımı için büyük ihaleler kazanmıştır. Bu bölgede çıkarılan doğal gaz, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülke için büyük önem taşımaktadır. Libya'nın coğrafi konumu, deniz yoluyla ulaşımın kolay olması ve taşıma maliyetlerinin düşüklüğü nedeniyle Libya'da çıkarılan petrol ve doğal gazın önemini daha da artırmıştır (Başpınar, 2017).

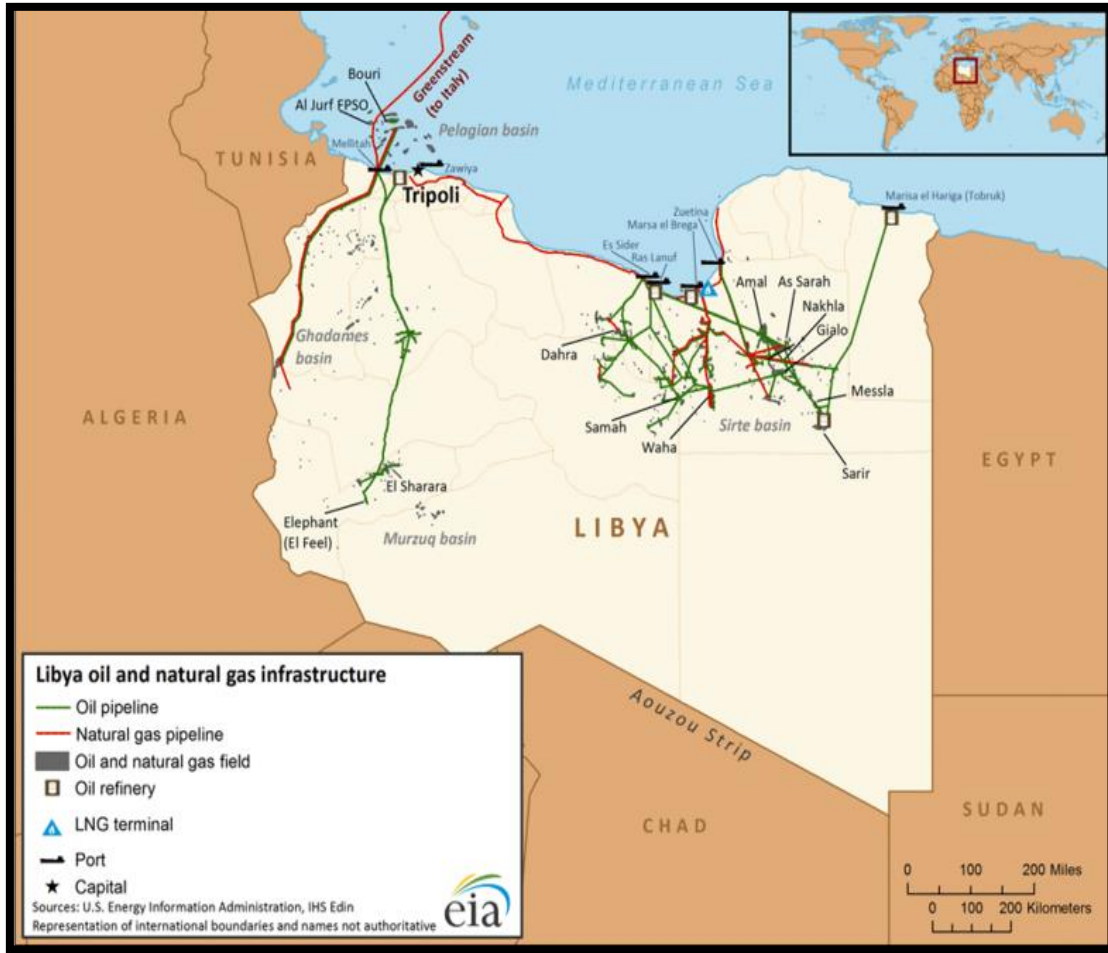
Tunus'ta başlayan ve başlangıçta gelişmiş ülkeler tarafından Arap halklarının demokrasi ve uyanışı olarak adlandırılan özgürlük hareketi, domino etkisi yaratarak Mısır, Yemen, Suriye ve Libya halklarını da etkilemiştir. Dünya enerji sektörü bu durumdan olumsuz etkilenmiş ve olaylara bakış açısı değişmiştir. Libya topraklarının enerji kaynakları açısından çok zengin olması, başta İtalya ve Fransa olmak üzere en çok petrol ve petrol ürünleri ithal eden Avrupa ülkelerini olumsuz etkilemiştir. Libya iç savaşı sonucunda enerji kaynaklarının üretimi durma noktasına gelmiş, bu da dünya enerji piyasalarında petrol fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Libya'dan İtalya'ya doğal gaz taşıyan Greenstream boru hattında olaylar başladıktan 5 gün sonra akış durdurmak zorunda kalmıştır.

Olayların Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki diğer petrol ve doğal gaz üreticisi ülkelere sıçrama ihtimali, Avrupa devletlerinin enerji tedarikçileri arasında yer alan Cezayir'i de etkileyebileceği endişesini doğurmuştur. Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanması hareketi Mısır'ı da etkilediğinde Orta Doğu ülkelerinden Avrupa ülkelerine bağlantıyı sağlayan Süveyş Kanalı'nın güvenliğini ve kapanma tehlikesini akıllara getirmiş, enerji arzında sıkıntı yaşanması ihtimaline karşı Fransa ve ardından Birleşmiş Milletler ve NATO, Libya topraklarına müdahale etmiştir. Batılı devletler Libya dışında iç karışıklık yaşayan diğer devletlere askerî müdahalede bulunmamıştır ancak Libya'da Devlet Başkanı Muammer Kaddafi'ye karşı silahlı mücadele veren yerel grupları desteklemiş ve askerî müdahalede bulunmuşlardır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1973 sayılı kararıyla ülke içindeki çatışmaları sonlandırmak ve yerel halkı korumak amacıyla Libya topraklarını uçuşa yasak bölge ilan etmiş ve Kaddafi rejimine yönelik ambargoları daha da artırmıştır (Kakışım, 2020).

Libya topraklarındaki gelişmeler analiz edildiğinde Muammer Kaddafi rejimine yönelik dış müdahalenin temel amacının ülkedeki yer altı zenginlikleri olduğu görülmektedir. Zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip bir ülkeyi yöneten Kaddafi, batılı ülkelerin hoşuna gitmeyen ekonomik bir gücü elinde tutmuştur. Tüm bu veriler ışığında Libya'nın coğrafi konumu, ülke içerisindeki kabile sayısının fazla oluşu ülkenin neden iç savaşa sürüklendiğini

özetlemektedir. Batılı ülkeler, Kaddafi rejiminin düşürülmesi sürecinde ülke içerisindeki ayrılıkçı kabileleri destekledikleri bilinmektedir. Libya'daki kabile yapılanması her zaman ülke yönetiminde etkili bir rol oynamıştır. Libya'daki iç çekişmeler ülkenin zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarında gözü olan dış güçlerin Libya topraklarında huzur ve refaha erişmenin önünde en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır (Başpınar, 2017).

Harita 3: Libya'nın Konumunu ve Kaynaklarının Nerede Bulunduğunu Gösteren Harita

Kaynak: <https://maritime-executive.com/article/libyan-ports-to-export-2-mil-barrels>.

Ülkede meydana gelen olaylardan dolayı halk her konuda büyük kayıplar yaşamış, zaten zayıf olan devlet kurumları tamamen işlevsiz hâle gelmiştir. Kaddafi sonrası ülke yönetimi ile ilgili somut bir yol alınamamış ve durumlar gitgide içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Çatışmaların artmasının sebeplerinin başında kuşkusuz emrivaki yönetimi ele almak isteyen Hafter gelmektedir. Hafter güçlerini Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Yunanistan doğrudan desteklerken çatışmalarda kullanılan mühimmatların Çin ve Rus menşei olması dolaylı destek olarak nitelendirilmiştir. Libya'da istikrar ve huzurun önündeki en büyük engel ise ülke içerisindeki bölünmüşlük ve kabile sistemidir. Çok fazla sayıda kabile olması ve kontrol edilememesi karar alma süreçlerini olumsuz etkilemektedir. Ülkenin yeniden

gelişebilmesi için öncelikle kamu düzeninin sağlanması, ülke içerisindeki grupların ortak paydada birleşmesi, ülkenin yeniden inşası ve istikrarın tesis edilmesi ile mümkündür (Acar, 2021). Ülkedeki kabile yapılanması, her kabilein başına buyruk hareket etmesi ve dış güçlerin bu durumu en iyi şekilde kullanması nedeniyle ülke genelinde asayişin sağlanması yakın zamanda pek mümkün görünmemektedir (Hallett, 2002).

1.6. Siyasi Coğrafya

Beşerî coğrafyanın bir dalı olan siyasi coğrafya, uzun bir geçmişe sahiptir ve ortaya çıkışı tam olarak bilinmemektedir. Siyasi coğrafya kapsamında incelenen konular, kullanılan biçimler, kabul edilen yaklaşımlar ve geniş çeşitlilik nedeniyle net bir şekilde tanımlamak oldukça zordur. Küreselden yerele kadar bir dizi mekânsal ölçekte iktidarın, politikacıların ve bunların etkileşimlerinin mekânsal boyutlarına odaklanır. Bunu tanımanın bir başka yolu da bir yanda alan, bölge, yer, vb. diğer yanda siyaset, politika ve güç konularının kombinasyonları etrafında döndüğünü görmektir. Bu durum gelişmiş siyasi coğrafyanın çok değişkenli konularla ilgilenmesine yol açmaktadır. Beşerî coğrafyanın alt dallarındaki sınırların karmaşıklığı, siyasi coğrafyanın alanına girdiği düşünülen bazı araştırmaların, onu siyasi olarak tanımlayan kişiler tarafından yürütüldüğü anlamına gelmektedir. Bu kişiler tanımlama yaparken sanki coğrafyacı değilmiş gibi davranmaktadırlar (Storey, 2009)

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde beşerî ve siyasi coğrafya kavramları eşanlamlı hâle gelmiştir. Fiziki coğrafya dünya yüzeyinin iklimsel ve topoğrafik özelliklerini incelerken beşerî coğrafya siyasi bölünmelerle ilgilenmiştir. Bu nedenle bugün bile siyasi özelliklerin haritaları ile fiziki özelliklerin haritaları arasında temel ayrımlar vardır. 20. yüzyılın başlarında disiplinler ilerledikçe siyasi coğrafya, ticari ve kolonyal coğrafyanın yanı sıra beşerî coğrafyanın bir uzantısı hâline gelmiştir. Değişen yıllar içinde siyasi coğrafyanın konuları da değişmiştir. Bir asır önce İngiltere’de Halford Mackinder gibi önemli isimler sömürgeciliğin yaygın olduğu bir dönemde uluslararası konularla yakından ilgilenirken 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hedef devletin coğrafi sınırları ve bağlantılarıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Ünlü Alman coğrafyacı Friedrich Ratzel’in siyasi coğrafya üzerine ilk büyük kitabı 1897’de yayımlanmıştır. Friedrich Ratzel bir ülkeyi büyümek için daha fazla toprağa ya da alana ihtiyaç duyan canlı bir yaratığa benzetmiştir (Martin Jones, 2004).

İngiltere’de Halford Mackinder dönemin en önemli siyasi coğrafyacısı olarak kabul edilmiştir. 20. yüzyıldan itibaren Birleşik Krallık coğrafyası üzerine yaptığı çalışmalarla halk arasında büyük bir ün kazanmıştır. Çalışmalarının sadece akademik olmaması, aynı zamanda

politikacıların ve iş insanlarının ihtiyaçlarına da cevap vermesi gerektiği savunulmuştur. Mackinder'in coğrafi bakış açısı kendi siyasi görüşünü de yansıtmıştır. İngiltere'nin deniz kuvvetlerinin iyi durumda olmasına rağmen teknolojik gelişmelerin özellikle de demiryolu ağının genişletilmesinin ve kara kütlesi üzerindeki hâkimiyet alanının kontrolünün son derece önemli olduğunu savunmuştur. Rus topraklarının da dâhil olduğu Avrasya kütesinin çok önemli olduğunu ve Rusya'nın yayılma çabalarının engellenmesinin Birleşik Krallık için büyük siyasi önem taşıdığını savunmuştur. Halford Mackinder, Alman siyasi coğrafyacı Friedrich Ratzel gibi yayılmacı sayılabilecek bir üslupla yazmıştır. Siyasi coğrafyacıların fikirleri, dağlar, denizler ve nehirler gibi fiziki coğrafyada olduğu kadar beşerî coğrafyada da ülkelerin stratejilerinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ülkeleri yönetenler bu fikirleri kullanarak jeostratejiler geliştirmişlerdir. Amerikalı coğrafyacı Isaiah Bowman'da ülkeyi yönetenlerin danışmanlığını yapmıştır. Birinci Cihan Harbi'nden sonra Amerika Birleşik Devletleri heyetinin üyesi olarak Avrupa topraklarının sınırlarının belirlenmesinde yer almıştır. Öte yandan Browman, her ne kadar tarafsız görünmeye çalışsa da Amerika Birleşik Devletleri'nin jeostratejik çıkarları doğrultusunda siyasi coğrafya oluşturmaya çalıştı. Browman aynı zamanda Alman siyasi coğrafyacı Karl Haushofer ve Ratzel'in düşüncelerinden faydalanarak daha da geliştirmiştir (Storey, 2009).

18. yüzyıldan bu yana siyasi coğrafya kavramı, devletlerin siyasi örgütlenmesi, yeni bölgeler ve dünya düzeni, ulusal ekonomi ve pazarlar hakkında erişilebilir bilgiler bütünü olarak kullanılmaktadır. Ancak spesifik bir sistem olarak siyasi coğrafya, coğrafi bilginin birikimi, içeriği, kategorileri ve yöntemlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Friedrich Ratzel'in 1897 yılında yayınlanan *Politische Geographie* (Siyasi Coğrafya) adlı eseri modern siyasi coğrafyanın doğuşu olarak kabul edilmektedir. Siyasi coğrafya, siyasi faaliyetlerin coğrafi alandaki etkilerini araştıran bir disiplindir. Başka bir deyişle ekonomik, fiziki, sosyal ve kültürel alanların bir karışımı olarak nitelendirilebilir. Bu unsurların birleşimi, bütüncül coğrafi alanın ve sosyoekonomik koşulların siyasi ve diğer faaliyet alanları için ayrılmasına yol açar. Siyasi alan, siyasi aktörlerin ve coğrafi nesnelerin, bunların birbirleriyle etkileşimlerinin ve karşılıklı konumlarının bir oluşumdur. Ülkelerin nüfus yapıları, yaşam tarzları ve eğitim düzeyleri siyasi çalışmalar için büyük önem taşımaktadır. Siyasi kültür zamana ve mekâna göre değişir. Örneğin ekonomik koşullardaki değişimler, toplumların gelenekleri, değerleri ve siyasi faaliyetlerinden daha etkindir. Bu nedenle ülkeler arasındaki uzun süreli sınırlar değişmeyebilir ancak kültürel konulardaki farklılıklar, insanların kimlikleri ve siyasi davranışları açıkça görülmektedir. Siyasi kültürün temel özelliği, sosyal ve ekonomik değişimlere rağmen toplumların olağanüstü istikrarıdır (Kolossoy).

2. BÖLÜM

SİYASİ AÇIDAN LİBYA

2.1. Libya Tarihi

Bir Kuzey Afrika bölgesi olan Libya'dan ilk kez Yunanlılar tarafından bahsedilmiştir ve Berberi Levate yerli kabilesinin adının bir varyasyonu olduğu düşünülmektedir. Romalılar bugünkü Tunus ile Libya'nın batı kısmı arasındaki bölgeyi Afrika olarak adlandırmışlardır. Araplar aynı bölgeye Ifrikia adını vermişlerdir. Arapların Berka olarak adlandırdığı Sirenayka bölgesinin adı, Yunanlılar tarafından kurulan ve Cyrene olarak adlandırılan eyaletin adından gelmektedir. Antik çağda Sirtika kıyısında kurulan Sabratha, Oea ve Leptis Magna adlı bu üç yerleşim yeri için Tripolitaine adından söz edilmiş, Arap yerleşimciler ise Tripoli terimini kullanmışlardır. Libyalılar olarak bilinen bölge sakinlerinin aslen Etiyopya'dan, Nil Nehri yakınlarından ve Arap yarımadasından bu bölgeye geldikleri ya da bir başka rivayete göre Akdeniz kökenli oldukları düşünülmektedir (Kavas, 2003).

Kuzey Afrika'nın en eski toplumlarının kimler olduğu konusunda kesin bir şey söylenemez. Bazı Avrupalılar deniz yoluyla gelip karaya çıktıklarına inanırken diğerleri Mısır üzerinden kara yoluyla geldiklerine inanmaktadır. Afrika'da bulunan en eski kabilelere ait objeler incelendiğinde yerleşimin MÖ 20-15. yüzyıllara kadar uzandığı görülmektedir. Bölgede kayalar üzerinde bulunan çoban resimleri de Mısırlıların etkisini göstermektedir. Gerçek şu ki bölge halkı nereden gelmiş olursa olsun atalarının mağaralarda ve ağaç dallarından yapılmış kulübelerde yaşadığı bir gerçek. Fenikeliler, MÖ 15. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Akdeniz'de faaliyet gösteren denizciler ve tüccarlardır. Fenikelilerin izlerine tüm Akdeniz kıyı şeridi boyunca rastlamak mümkündür (Samih, 1936).

Bir başka görüşe göre ise Libya, adını bölgenin yerlisi olan ve bugün "Berberi" olarak bilinen Antik Mısırlı Lebu kelimesinden almaktadır. Eski Mısırlıların bu tanımı daha sonra Yunanlılar ve ardından Romalılar tarafından benimsenmiş ve Libya adı günümüze kadar gelmiştir. Libya, doğu ile batı arasında bir geçiş coğrafyası olması ve Akdeniz'de uzun bir kıyıya sahip olması nedeniyle dünya tarihinin en eski uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır. Fenikeliler, Kartacalılar, Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar ve son olarak 1551 yılında Osmanlılar bu coğrafyaya hâkim olmuştur (Caner & Şengül, 2018)

Bir başka görüş ise Afrika kıtasına ve dolayısıyla Libya'ya gelen ilk Türkler Osmanlılar değildir, daha önce de Türk unsurlar çeşitli sebeplerle Mısır üzerinden Libya'ya gelmişlerdir. Türkler Libya'ya ilk olarak 879 yılında Abbas b. Ahmed b. Tulun komutasında gelmişler ve

Berka'dan Trablus'a kadar olan Libya topraklarını kısa bir süre kontrolleri altında tutmuşlardır. Bir süre sonra da yerli halk arasında kaybolmuşlardır (Şeşen, 1982).

Daha sonraki zamanda Türklerin Kuzey Afrika'ya Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman zamanında olmuştur. Kuzey Afrika'dan Mekke'ye hac vazifesini yerine getirmek için giden hacıları taşıyan gemilere karşı korsanlık yapan Trablus'taki İspanyol korsanlara karşı önlem almak ve bu bölgeyi temizlemek istemiştir. Bu görev için büyük bir donanma kuvveti hazırlatmış ve Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'yı görevlendirmiştir. Trablusgarp'ın alınması hâlinde vali olarak atanacağı vaadiyle Turgut Reis'ten de destek istenmiştir. Turgut Reis deniz gücüyle Trablus'un alınması için donanmaya destek vermiş ve 15 Ağustos 1551'de İspanyol şövalyelerinden bu bölgeyi almıştır. Buna rağmen çok tecrübeli bir deniz amirali olan Turgut Reis'e valilik verilmemiş ve beylerbeyliğine Murad Ağa atanmıştır. Turgut Reis'e Karlıeli (Preveze) sancak beyliği verilmiştir. Sonraki dönemde Kaptan-ı Derya Piyale Paşa ile Haçlı donanması arasında Cerbe Adası'nda yapılan savaşa Turgut Reis de katılmıştır. Trablus Beylerbeyi Murad Ağa'nın ölümü üzerine Turgut Reis 1557 yılında Trablusgarp Beylerbeyi olarak atanmıştır (Karasapan, 1960).

Osmanlı yönetimi bölgedeki en uzun barış ve huzur dönemlerinden biri olmuştur. Libya coğrafyasının etnik yapısını ve hareketliliğini fark eden Osmanlı İmparatorluğu, 1611 yılında bölgeye özgü ilk yönetim biçimi olan Dayılık Sistemi'ni kurmuştur. Bu yönetim şekli aslında ilk olarak Cezayir'de ortaya çıkmış, daha sonra diğer Kuzey Afrika topraklarında da uygulanarak birçok ihtiyaçtan doğan bir yönetim şekline dönüşmüştür. Bu bölgelerin yönetiminden 1830 yılına kadar toplam 29 Dayı sorumlu olmuştur (Caner & Şengül, 2018).

Osmanlılar Kuzey Afrika'dan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ı aldıktan sonra bu bölgeleri bir bütün olarak ele almış ve daha sonra ayrı birer vilayet olarak yönetmişlerdir. Bu bölgelerin tamamına "Garp Ocakları" adı verilmiştir. Batı ocakları arasında Osmanlı Devleti'ne en sadık olan Trablusgarp vilayeti olmuştur (Şıvgın, 2006).

Kuzey Afrika Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdiğinde Türkler dört yüzyıl boyunca Hristiyanlara kaptırdıkları Akdeniz hâkimiyetini geri almayı başarmışlardır. Akdeniz'in büyük ve stratejik bir bölümüne hâkim olan Osmanlı Devleti, aynı zamanda İspanyol ve Portekizlilere karşı İslam'ın ve dolayısıyla Kuzey Afrika'daki Müslümanların koruyucu rolünü üstlenmiştir (Hizmetli, 1991).

Osmanlılar, Arap nüfusun çoğunlukta olduğu Kuzey Afrika'da askerlik hizmeti için sadece Anadolu halkını ve Türk kökenli gençleri seçmeye çalışmıştır. Bu gençler sadece Türkçe konuşabildikleri için Kuzey Afrika'daki yerel halkla ilişki kurmaları çok zor olmuştur. Üstelik bu askerlerin evlenmeleri de resmen yasaktı. Her iki veya üç yılda yaklaşık 5-6 bin gencin bu

ocaklara askerlik için gönderildiğini hesaplarsak 19. yüzyılın başına kadar geçen üç asırlık sürede yaklaşık bir milyon Anadolu Türkünün Kuzey Afrika'ya (Mağrip) gittiği tahmin edilmektedir. Bu bölgeye yapılan sevkiyatlar, bölgenin coğrafyası ve insan gücüyle bağlantılıdır. 16. ve 19. yüzyıllar arasında Cezayir'de yaklaşık 2 milyon, Tunus'ta 800.000 ve Trablusgarp'ta 500.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Akdeniz kıyı şeridinin arka kısmındaki 8 milyon kilometrekarelik alanda her 3 kilometrekareye bir insan düşmektedir. Nil'den Tunus'un güneyine kadar uzanan 2.500 kilometrelik alanda tek bir nehir ve ekim için arazi bulunmaması, bu bölgelerdeki nüfusun büyük ölçüde göçebe olduğunu göstermektedir. Bu bölge uzun bir kıyı şeridine sahip olmasına rağmen denizcilik açısından Avrupa'nın çok gerisinde kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı ocakları belirli özel bölgeler seçilerek kurulmuştur. Bu bölgede kurulan ocaklar aslında İslam dünyasını koruma görevini üstlenmiştir. Ocak ilk olarak "Dayı" adı verilen bir kişinin başkanlığında Levent adı verilen askerlerden oluşmaktadır. İkinci sınıf ise "Kuloğlu" denilen Türk kökenli erkekler ve yerli halkın evliliklerinden doğan çocuklardan oluşmuştur. Kuloğulları ocağın yönetiminde yer almaz, vergi ödemez ancak bölgenin ve yolların güvenliğinden ve vergilerin toplanmasından sorumluydular. Zaman ilerledikçe Cezayir'den Bingazi'ye kadar olan bölgede Kuloğulları'nın sayısı yüz binleri aşmış ve Trablusgarp'taki Karamanoğulları gibi bazıları ocaklara hâkim olmuşsa da ocağın işleyişi ve Kuloğulları'nın sınırlı yetkileri pek değişmemiştir. Osmanlı devleti, Balkanlardaki gelişmelerden dolayı Kuzey Afrika'daki toprakları ile yeterince ilgilenemiyordu. Bu arada sömürge arayışına giren İtalya, Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına gözünü dikmişti (Koloğlu, 2017).

2.2. Osmanlı ve İtalya'nın Libya Savaşı

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na yol açacak olaylar 1875 yılının sonlarında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki toprakları karışmaya başlayınca İtalyanlar Osmanlı Devleti'nin bazı topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır. İtalya'nın ilk hedefi Tunus toprakları olmuştur. Ayrıca Arnavutların yaşadığı Balkanlar'daki Osmanlı topraklarıyla da ilgilenmişlerdir. O dönemde Cezayir'i işgal etmiş ve oraya yerleşmiş olan Fransızların da gözü Tunus topraklarındaydı. Öte yandan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki birçok bölgede gözü olması Osmanlılar kadar İtalyanları da endişelendirmiştir. 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru sömürge bölgeleri büyük güçler arasında belirlenirken İtalya durumu izlemekle yetinmek zorunda kalmıştır. İtalya ne Avusturya'nın ne de Fransa'nın buna gücünün yetmeyeceğini iyi bildiği için Osmanlı toprakları üzerindeki niyetlerini açıklamak istememiştir. Hatta İtalya, Osmanlı topraklarında gözü olduğuna dair Avrupa basınında çıkan haberleri yalanlamıştır. Fransa'nın

1881'de Tunus'u işgal etmesi İtalyanlar arasında hem şaşkınlık hem de hayal kırıklığı yaratmıştır. Fransa'nın Tunus'u işgalinin ardından İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi İtalyanları paniğe sevk etmiştir. Fransa ve İngiltere'nin işgallerinden sonra İtalya'nın Trablusgarp'ı işgaline göz yumulacağı ve yumuşatılacağı söylentileri yayılmıştır. İtalya kendisine bırakılan Trablusgarp'tan pek memnun olmasa da Trablusgarp'taki olayları ve yönetici atamalarını yakından takip etmiştir. Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinin ardından İtalya, Fransa'nın Trablusgarp'a yaklaşımını yakından takip etmiştir (Şıvgın, 2006).

İtalya bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü savumuş, diğer yandan Fransa'ya karşı Avusturya ve Almanya ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Balkanlar ve Tunus planları suya düşen İtalya, gözünü işgal edilmemiş topraklara dikmiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1908'de Balkanlar'da Bosna-Hersek'i işgal etmesine sessiz kalan İtalya, Avusturya-Macaristan'ın da Libya'yı işgal etmesine sessiz kalmasına neden olmuştur. Öte yandan İtalya'nın, Libya'nın işgali için desteğine ihtiyaç duyduğu iki ülke bulunmaktaydı. Bunlardan biri Almanya diğeri ise Rusya idi. Fransa ve İngiltere'nin desteği karşılığında İtalya'nın Üçlü İttifak'tan ayrılacağını düşünen Almanya'nın Libya'nın işgaline karşı çıkması pek olası değildi. İtalya ise halkını işgal hareketinin söylemine alıştırmaya çalışmıştır. İtalya Dışişleri Bakanı Gucciardini yaptığı açıklamalarda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı duyduklarını beyan ediyordu. Öte yandan İtalya Dışişleri Bakanı 02.12.1910 tarihinde yaptığı bir başka açıklamada ise Libya (Trablusgarp) halkının Türk kalmasını istediklerini ve Libya'da başka bir devletin nüfuzuna karşı olduklarını belirtmiştir (Koloğlu, 2017). Tüm bu yaşananlar Libya'nın İtalya tarafından işgali öncesi zemin hazırlığı anlamını taşımıştır.

2.3. Libya'nın İtalya Tarafından İşgali

Osmanlı Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Trablusgarp Savaşı öncesinde burada bulunan askerî birliğin bir kısmını Yemen'deki İmam Yahya ayaklanmasını bastırmakla görevlendirmiş ancak birlik daha sonra Trablusgarp'a dönmemiştir. Dönemin Trablusgarp Valisi Müşir İbrahim Paşa, birliklerin geri dönmemesinin Trablusgarp'ın İtalyanlara teslim edilmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Savaştan önce Trablusgarp halkı yoksulluk içinde yaşıyordu. Bu durum Trablusgarp mebusları tarafından defalarca Osmanlı yönetimine iletilmesine rağmen değişen bir şey olmamıştır. Savaş başlamadan önce Hakkı Paşa Hükümeti'nin yaptığı hatalardan biri de Trablusgarp valisi ve komutanı olarak görev yapan İbrahim Paşa'nın İtalyanların baskısı üzerine görevden alınması olmuştur.

İbrahim Paşa, Trablusgarp'ta Osmanlı hükümetinin haklarını savunduğu için İtalyanlar tarafından istenmiyordu. Öte yandan İtalyanlar Trablusgarp'ta daha etkili olabilmek için okullar, bankalar ve ekonomik örgütler kurmuşlardır. Bu kuruluşlardan biri de Banco di Roma bankasıydı. Bu banka esasen İtalyanların Trablusgarp'a ekonomik olarak nüfuz etmesine yardımcı olmuştur. Diğer yandan yerel halkın çocuklarına bir yandan Türk düşmanlığı diğer yandan da İtalya sevgisi aşlamak için okullar açılmıştır (Şıvgın, 2006).

1910 yılına gelindiğinde İtalyanlar diplomatik görüşmelerini tamamlamış ve Trablusgarp'ın işgaline hazır hâle gelmişlerdir. İtalyan basını ve hükümeti, İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki emellerini açıkça dile getirmeye başlamıştır. İtalyanların bu tutumuna tepki gösteren Osmanlı hükümeti bir protesto notası vermiştir. İtalya ise Trablusgarp'taki havanın değişmemesi hâlinde Osmanlı Devleti'ne karşı sadece basın yoluyla değil başka yollara da başvuracağını belirtilmiştir. Bu cevap ortamı daha da gerginleştirmiştir. İtalya tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra savaş için bahaneler aramaya başlamıştır. İtalyanlar 28 Eylül 1911'de Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal edeceklerini duyurmuşlar ve Osmanlı Hükümeti'ne 24 saat önceden haber vererek bu bölgelerin boşaltılmasını talep etmişlerdir. İşgalin gerekçesi, bu bölgelerin gelişmişlik açısından geri kalmış olması ve bölgedeki İtalyan ve diğer yabancılara kötü muamele edilmesi olmuştur.

Osmanlı Hükümeti suçlamaları reddetmiş ve İtalyan taleplerini kabul etmemiştir. Bu gelişmelerden sonra İtalyanlar 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek savaşı başlatmışlardır. Önce Trablusgarp, ardından Tobruk, Derne ve Bingazi işgal edilmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti diğer devletlerden savaşın durdurulması için çaba göstermelerini istemiş ancak büyük güçler tarafsız kalacaklarını beyan etmişlerdir. Öte yandan Osmanlı Devleti özellikle Balkanlarda devam eden ayaklanmalar nedeniyle Trablusgarp'a gerekli askerî desteği sağlayamamıştır.

Bu olumsuz gelişmelere rağmen İtalya işgal ettiği bölgelerde hemen başarı elde edememiş çünkü bölgeye gelen Türk subayları başta olmak üzere bölge halkının ciddi direnişiyle karşılaşmıştır. Bu Türk subayları arasında Mustafa Kemal de yer almıştır. İtalyanlar bu direniş karşısında çok zor durumda kalmışlardır. İtalyanlar tüm güçleriyle saldırmış ancak Trablusgarp'ta net bir başarı elde edememişlerdir ve kıyı şeridinde kalmışlardır. Daha sonra deniz gücünün üstünlüğünden dolayı deniz üzerinden baskıyı arttırmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'ne ait birçok gemiyi batırmışlar ve limanları ateş altına almışlardır. Bu arada İtalyanlar Oniki Ada'yı işgal etmek ve ardından Çanakkale Boğazı'na saldırmak istedilerse de başarılı olamamışlardır.

Fotoğraf 1: Mustafa Kemal, Enver Paşa, Süleyman Askerî, Yakup Cemil, Kuşçubaşı Eşref ve Fethi Okyar Trablusgarp Cephesinde

Kaynak: (Sağım, 2022)

İtalyanlar 5 Kasım 1911’de Trablusgarp’ı topraklarına kattıklarını ilan etseler de askerî harekâtlarla kısa sürede istediklerini elde edememişlerdir. Savaşın uzaması kendi kamuoylarında tepkilere neden olmuştur. Osmanlı Devleti’nin durumu da pek iç açıcı değildi. Donanma yıpranmış, Oniki Ada kaybedilmiş, devletin merkezi ile toprakları arasındaki bağlantı kopmuş, ekonomik olarak çok zayıflamış, iç çatışmalar artmış, çıkmaza girmiş ve Balkanlar karışmaya başlamıştı. İtalya ve Osmanlı Devleti’nin davranışlarındaki değişiklikler üzerine büyük güçlerin de araya girmesiyle Osmanlı Devleti ve İtalya İsviçre’de gizlice barış imzalamışlardır. Savaş her iki devleti de zor durumda bıraktığı için her iki devletin onuruna zarar vermeden ortak bir noktada anlaşmaya varmak istemişlerdir. Görüşmeler sırasında İtalya’nın aşırı talepleri görüşmelerin uzamasına neden olmuş hatta Osmanlı Devleti’nin Trablusgarp Savaşı’nda yenilmesi Balkan Devletleri’nin harekete geçmesine ve beklenti içine girmesine neden olmuştur. Bu arada 7 Ekim 1912’de Balkan Savaşı’nın patlak vermesi üzerine

Osmanlı yönetimi 18 Ekim 1912’de İtalya ile Uşi Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu Kuzey Afrika’daki son topraklarını da kaybetmiştir (Uçarol, 1994).

1922 yılına gelindiğinde İtalya’da Ulusal Faşist Parti iktidara gelmiştir. Ulusal Faşist Parti, yerel Libya halkı arasındaki işbirlikçilerin desteğine dayanan sömürgeleştirme fikrini reddetmiş ve bunu başarısızlık olarak değerlendirmiştir. İktidara gelen Faşistler, İtalyan devletinin Libya’daki yerel işbirlikçilerini etkisiz hâle getirmek için askerî güç kullanmayı tercih etmişlerdir. Faşist Parti’nin ideolojisi de ırkçılığa dayanıyordu. Bir yandan İtalyan ırkının üstün ırk olduğunu savunurken diğer yandan Afrika topraklarında yaşayanları aşağı görüyor ve bu bölgeyi sömürgeleştirme fikrini benimsemiştir. Ulusal Faşist Parti’nin lideri Benito Amilcare Andrea Mussolini, Libya, Somali ve Eritre gibi ülkelere yaklaşık 15 milyon İtalyan’ı yerleştirme ve bu bölgelerde İkinci Roma İmparatorluğu’nu kurma fikrini savunmuştur (Ahmıda, 2005).

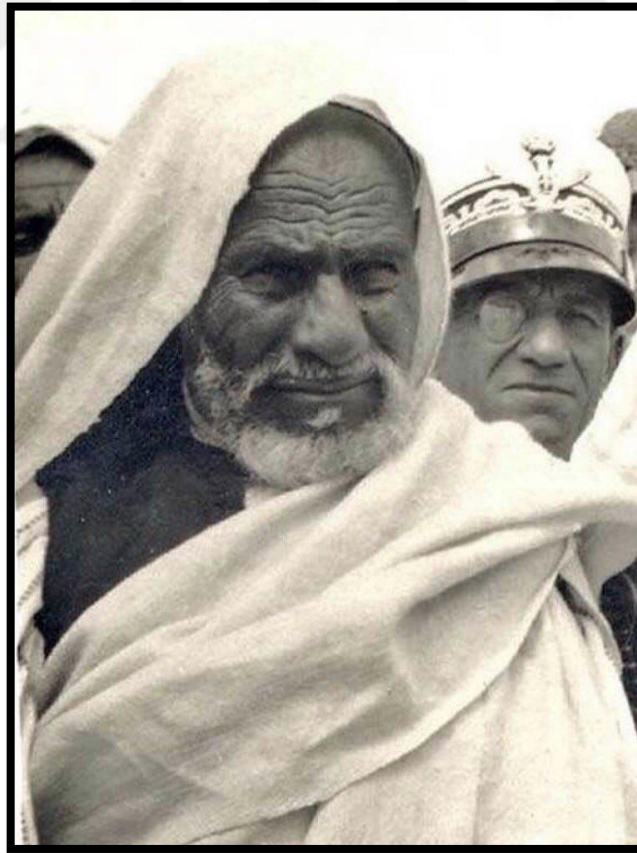
İtalyan Ulusal Faşist Partisi’nin Libya politikası, yerel nüfusa zorla boyun eğdirmeyi amaçlamıştır. Faşistler iktidara gelmeden önce, 1922’den önce verilen haklar tanınamış ve kaldırıldığını bildirmişlerdir. Bölgedeki eğitim politikaları yine üstün ırk politikasına göre değiştirilmiştir. Yeni dönemde Libyalılar İtalyanlaştırılmaya çalışılmış, sınıflarda Arapça yerine İtalyanca kullanılmış, Libyalılar ancak altıncı sınıfa kadar eğitim alabilmiş ve genellikle işçi olarak kullanılmışlardır. İtalyan Faşist Partisi lideri Mussolini, Libya’yı işgal etme görevini General Rodolfo Graziani’ye vermiş, Graziani de Trablusgarp, Fizan, ülkenin batısı ve güneyini işgal etmiştir. Diğer bölgelerdeki başarısına rağmen General Graziani, Sirenayka’nın işgalinin kolay olmayacağını farkına varmıştır (Ahmıda, 2005).

Sirenayka’da dini ve siyasi bir örgütlenme olan Senusilik hakimdi. Senusi hareketi bu bölgedeki kabileleri ekonomik ve kültürel olarak birleştirmiştir. Buradaki halkın geçimi tarıma, hayvancılığa, Sahra ötesi ticarete ve bu bölgeyi kullanan, özellikle de Mısır’la ticaret yapan kervanlardan alınan vergilere bağlıydı. Sirenayka bölgesindeki yerel halk sömürgeciliğe karşıydı. Bu bölgelerdeki kabileler 1932 yılına kadar İtalyan sömürgeciliğine karşı büyük bir direnç göstermişlerdir. Libyalılar, İtalyan General Rodolfo Graziani liderliğindeki güçlere karşı Ömer el-Muhtar adlı yerel bir liderin önderliğinde örgütlenmiş ve neredeyse tamamen gönüllülerden oluşun bir kuvvet kurmuşlardır. Bu bölgedeki yerel gerillaların sayısının 3.000, ellerindeki silah sayısının ise 20.000 civarında olduğu tahmin ediliyordu. Yerel direniş güçleri bulundukları coğrafyayı çok iyi bildikleri için İtalyan işgal güçlerine karşı üstün bir konumdaydı. İtalyan işgal kuvvetleri 1931 yılına kadar Libya topraklarında birçok kez saldırıya uğramış ve ağır kayıplar vermiştir. Bu durum karşısında İtalyanlar direnişin lideri Ömer

Muhtar'a direnişini durdurması karşılığında maddi değeri yüksek rüşvetler teklif etmiş ancak Ömer Muhtar bu tekliflerin hiçbirini kabul etmeyerek direnişine devam etmiştir. Sirenayka'daki direnişini kıramayan İtalyan General Rodolfo Graziani, direnişin lojistik desteğini kırmak için Libya-Mısır sınır hattı boyunca 300 kilometrelik bir çit inşa etmiş ve ardından uçaklar ve develerle desteklenen büyük bir askerî güçle Senusi merkezi Kufra'yı işgal etmek için harekete geçmiştir. Burada yerel direnişin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır (Ahmıda, 2005).

Mussolini, Graziani ve Libya'nın sömürge valisi Pietro Badoglio'ya direnişini kırma emri vermiştir. Direnişini kırmak için bölgedeki sivil nüfusun yarısından fazlası erkek, kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere 1929'un sert kışında yaya olarak ve deniz yoluyla İtalyan kamplarına gönderilmişlerdir. Her taraftan tecrit edilen ve yiyecekten mahrum bırakılan direniş, hareketin lideri Ömer Muhtar'ın 12 Eylül 1931'de yakalanıp idam edilmesinin ve yardımcılarının çoğunun da sonraki günlerde yakalanıp öldürülmesinin ardından pes etmek zorunda kalmışlardır.

Fotoğraf 2: Libya Halk Kahramanı Ömer Muhtar

Kaynak: (Sağım, 2022)

İtalya'nın Ulusal Faşist hükümetinden General Graziani ve Vali Badoglio, direnişin kırılmasından sonra halk üzerindeki baskıyı artırarak kamplar dışındaki tüm çiftlik

hayvanlarına el koymuş, direnişçiler için çok büyük ve sert kamplar inşa etmişlerdir. Kabileler hâlinde yarı göçebe yaşayan halk için koşullar çok yıkıcı olmuştur. Hastalar, yaşlılar ve çocuklar çok acı çekmişlerdir. Çiftçilerin hayvanlarına el konulması ve kampların çevresinde otlak alanların bulunmaması yerel halkın yaşam koşullarını giderek zorlaştırmıştır. Tarihçilere göre kamplarda en az 40.000 kişi kurşun yarası, asılma, açlık ya da hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Bazı araştırmacılar ise ölü sayısının daha yüksek olduğunu iddia etmektedir. İtalya'nın Libya'yı işgalinden sonra, İtalyanlar birçok yerli halkı sınır dışı etmiş, sömürgeleştirmeye karşı çıkanlar ya da direnişe sempati duyanlar İtalyan adalarına sürülmüşlerdir. Ancak Sirenayka nüfusunun toplu sürgünü tarihte nadir görülen bir olaylardan biri olmuştur. Kamplara gönderilen Libyalılar, Eritre ve Libya'dan muhafız olarak alınan askerler tarafından yönetilmiştir (Ahmıda, 2005).

Eritreli askerler, Libya'da ucuz askerî işgücü olarak kullanılmak üzere İtalyanlar tarafından işe alınmışlardır. Libya, İtalyanlar tarafından işgal edildiğinde nüfusu 1,5 milyon civarındaydı. Bu nüfusun üçte biri savaş, açlık, hastalık ve susuzluk nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Yaklaşık 250.000 Libyalı Tunus, Çad, Mısır, Türkiye, Filistin, Cezayir ve Suriye'ye sürülmüştür. 1935 yılında Etiyopya'nın işgali için İtalyanlar, kamplarda tutulan ve aileleriyle birlikte kalan yaklaşık 20.000 genç Libyalıyı askere almışlar ve kullanmışlardır (Ahmıda, 2005). Libya'daki bu olaylar İtalyanların çekilmesine kadar devam etmiştir.

2.4. Libya'nın Siyasi Tarihi

2. Dünya Savaşı'nın sonunda Libya'nın üç bölgeye ayrılması gündeme gelmiştir. Trablusgarp'ın İtalyan kontrolünde, Fizan'ın Fransız kontrolünde ve Sirenayka'nın İngiliz kontrolünde bırakılması planlanmıştır. Haitililerin Birleşmiş Milletler'de plana karşı oy kullanması, planın yürürlüğe girmesini imkânsız hâle getirmiştir. Haitililerin bu hareketi Libyalılar için yeni bir kapıyı açmıştır (Prashad, 2012). Yıllarca süren esaret ve zulmün ardından 24 Aralık 1951'de Libya bağımsız bir devlet olarak ilan edilmiştir. Yeni kurulan devlet için ilk önemli gelişme 1953 yılında Arap Birliği'ne kabul edilmesi olmuştur. Bir diğer önemli gelişme de Batı Avrupa ile olan yakın bağları ve karşılaştığı ekonomik zorluklardır. O zamana kadar yeni rejim için temel sorun, ülkenin giderlerini karşılamak ve bazı alanlarda iyileştirmeler yapmak için yurtdışından yeterli fon bulmaktır.

Fotoğraf 3: Libyanın İlk Devlet Başkanı Kralı İdris

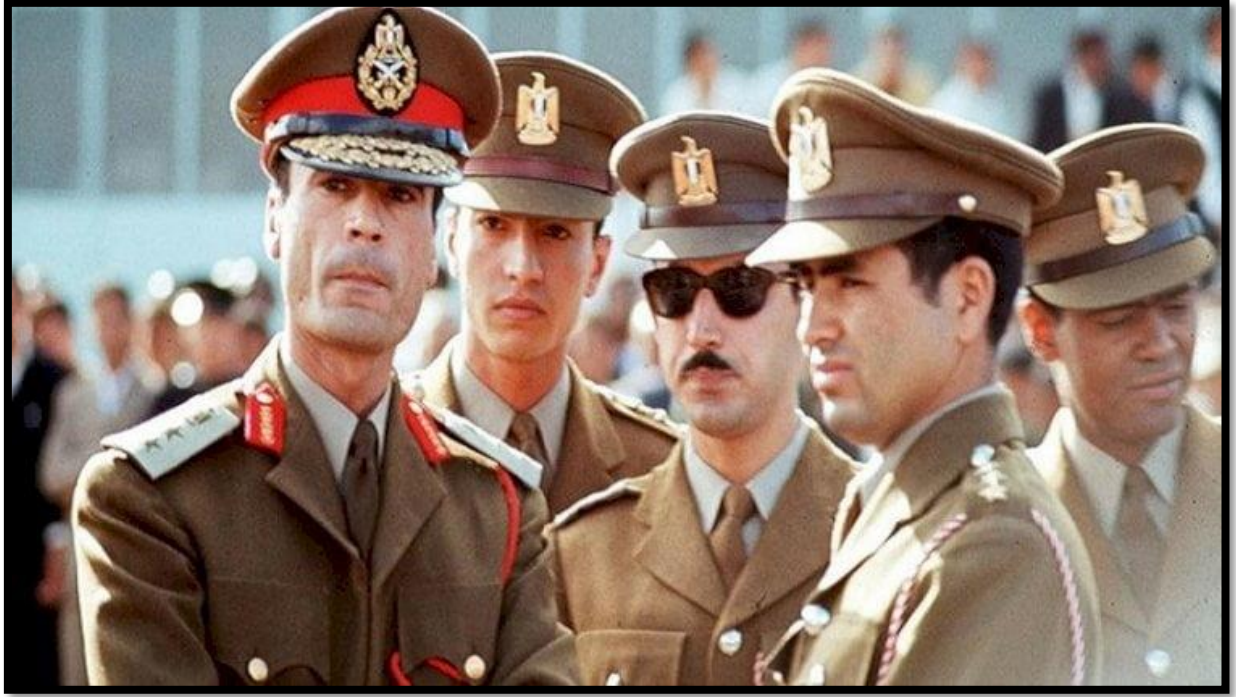
Kaynak: (Walsh, 2016)

1953 yılında Libya, İngiltere ile 20 yıllık bir anlaşma imzalayarak İngiltere'nin topraklarında bir hava üssü kurmasına izin vermiştir. Bunun karşılığında İngiltere yıllık 2,7 milyon sterlin ve yıllık geliştirme için 1 milyon sterlin daha ödemeyi kabul etmiştir. Aynı yılın Eylül ayında Amerika Birleşik Devletleri ile de benzer bir anlaşma imzalanmıştır. ABD'ye 20 yıl boyunca toplam 40 milyon dolarlık ekonomik yardım karşılığında bir askerî üs kurma izni verilmiştir. Bu miktarlar ilerleyen yıllarda önemli ölçüde artırılmıştır. Libya, aldığı ekonomik yardımlar nedeniyle askerî üslerin kullanımı konusunda hem İngiltere'ye hem de ABD'ye bağımlı hâle gelmiştir. Libya ayrıca 1955 yılında Fransa ile bir dostluk anlaşması ve 1957 yılında İtalya ile bir ticaret anlaşması imzalamıştır (Mahmud, 1997).

1 Eylül 1969'a gelindiğinde Libya'da Muammer Kaddafi liderliğinde bir askerî darbe gerçekleşmiştir. Darbe Komuta Konseyi (RCC) iktidarı ele geçirir geçirmez Libya Arap Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir (Düzsöz, 2021). Libya'da askerî darbeye karşı muhalefetin olmaması, tutuklamaların azlığı ve ölümlerin olmaması istisnai bir durum olmuştur. Daha önce ülkede askerî üsler kurmuş olan İngiltere ve ABD'den faaliyetlerini durdurmaları ve ülkeyi bir an önce terk etmeleri istenmiş, Mart ve Haziran 1970'te her iki ülke

de Libya'daki faaliyetlerine son vermiştir. Avrupalı ve Amerikalı uzmanların yerini Mısırlı uzmanlar almış ve resmi yazışma ve yayınlarda sadece Arapça dilinin kullanılmasına izin verilmiştir. 1976'da ulusal yasama organı hâline gelen Genel Halk Kongresi (GPC) 1977'de kabul edilen bir anayasaya göre yönetilmeye başlanmıştır (Mahmud, 1997).

Fotoğraf 4: Albay Muammer Kaddafi

Kaynak: (<https://www.theguardian.com/world/gallery/2014/dec/08/sp-sudan-history-in-pictures>, 2020)

1969'daki askerî darbeden sonra devletin ekonomiye müdahalesi artmaya başlamış ve ülkede faaliyet gösteren bazı yabancı petrol şirketleri devlet tarafından devralınmıştır. Bu şirketler İngiliz Petroleum, Nelson Bunker Hunt, Libyan American Oil Company, Amiran Oil Overseas ve Royal Dutch/Shell'dir. Diğer yabancı petrol şirketleri ya ortaklık anlaşmaları imzalamış ya da kısmen kamulaştırılmıştır. Bu şirketler Occidental, Conoco, Marathon, Amerada Hess, Exxon, Mobil, Texaco ve Standard Oil of California'dır. Bu gelişmelerin ardından ulusal petrol şirketleri olarak Arabian Gulf Oil Company ve Umm Al Jawaby Oil Company kurulmuştur. Ham petrol gelirleri kişi başına düşen geliri önemli ölçüde artırmış ve tarım, sanayi ve hizmet sektörleri önemli ölçüde değişmiştir. Ödemeler dengesi fazlası her dönem artarak petrolü en önemli ekonomik kaynak hâline getirmiştir. Bu gelişmelerle birlikte yüksek enflasyon oranları, niteliksiz karar alıcılar, kalifiye insan gücü eksikliği ve ekonomik kalkınma için petrol sektörüne bağımlılık Libya'nın en kritik sorunlarından bazıları olmuştur (Mahmud, 1997).

Muammer Kaddafi iktidara geçtikten sonra ülke inişli çıkışlı bir hâl almıştır. Kaddafi rejimi ülkede demokratikleşme ve insan hakları açısından çok olumlu gelişmeler sağlayamamıştır. İktidarının ilerleyen yıllarında otoritesini daha da artırmıştır. Öte yandan Arap Birliği'nin kurulması ve diğer birçok ülke ile birleşmesi yönündeki çabaları sonuç vermemiş, petrol gelirlerinin büyük bir kısmını bu tür çabalara harcaması halkın ekonomik durumunun giderek kötüleşmesine yol açmıştır (Düzsöz, 2021). Bu sebeplerle biriken sorunlarda sonunda kendisini göstermeye başlamıştır.

2011 yılında önce Tunus'ta başlayan ve ardından Mısır'ı etkileyen Arap Baharı olarak adlandırılan süreç Libya'yı da etkilemiştir (Karaoğlu, 2019). İlk protestolar Bingazi'deki İtalyan konsoloslugu önünde toplanmış ve Danimarka'da yayınlanan İslam karşıtı bir karikatürün basılı olduğu bir elbise giyen İtalyan bakan Roberto Calderoli protesto edilmiştir. Gösteriler sadece karikatüre karşı değil aynı zamanda Avrupa'daki İslam karşıtı duyguları desteklediği için İtalyan hükümetine karşı da düzenlenmiştir (Prashad, 2012). Olayların en başından itibaren büyük miktarlarda silah ve mühimmatın varlığı, olayların bilinçli bir şekilde koordine edildiğini göstermeye yetmiştir. Başlangıçta çelişkili açıklamalar yapan Batılı ülkeler, günler geçtikçe söylemlerini değiştirmeye başlamıştır (Pedde, 2017).

Protestolar sırasında Libya polisinin göstericilere ateş açması, Muammer Kaddafi'nin Bingazi'deki yönetimine karşı halk daha da öfkesini artırmıştır. Libya polisi hem ateş açılmasını hem de Avukat Fathi Terbil Salwa ve yazar İdris el-Mesmari'nin tutuklanmasını protesto etmek için toplanan göstericilere müdahale etmeye çalıştı ancak başarılı olamamıştır. Rejim karşıtı bu gösteriler ne artan gıda fiyatları ne de küresel ekonomik sıkıntılarla ilgili olmuştur. Mısır ve Tunus'ta patlak veren hükümet karşıtı gösteriler temel olarak ekonomiye odaklanmıştı ancak Libya'daki olaylar halkın demokratik taleplerinin yerine getirilmemesinin bir sonucu olarak tasvir edilmiştir (Prashad, 2012).

Tüm bu olayların ardından Libya lideri Muammer Kaddafi, ülkesinde kimin ne yapmak istediğini bile bilmediği bir düşman varlığı karşısında teslim olmak yerine önce Sirte kentine sığınmış, ardından da başka bir yere giderken rejim karşıtı göstericiler tarafından yakalanarak öldürülmüştür (Shanker & Schmitt, 2011). Orta Doğu'daki olaylar dizisi dünya çapında Arap Baharı olarak bilinirken Libya'daki olaylar diğer ülkelerdekilerden farklı görülmüştür. Tunus, Mısır, Suriye ve Yemen'deki olaylar dış aktörlerin yerel muhalif grupları desteklemesi sonucunda meydana gelmiştir. Libya'daki durum ise başta Fransa olmak üzere bazı devletlerin öncülük ettiği siyasi bir deney şeklini almıştır. Ülkedeki çatışma, mevcut Libya rejimi tarafından uzun süredir bastırılan kabileler arası çatışmaların aniden patlak vermesiyle bir iç

savaşa dönüşmüştür. Ülke içinde savaşan farklı gruplar çoğu zaman gerçeklikten tamamen kopmuş, hatta çoğu zaman neden savaşıklarını dahi bilmemişlerdir.

Çatışmaların tırmanması üzerine Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplanmış ve 1970 sayılı kararı kabul ederek çatışmaların sona erdirilmesi ve barışçıl bir çözüm bulunması için insani müdahalenin önünü açmıştır. Alınan kararlar rejim güçlerinin aleyhine, göstericilerin ve sözde muhalif grubun lehine olmuştur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1973 sayılı kararı doğrultusunda ABD, Fransa ve İngiltere rejim güçlerine karşı hava harekâtı başlatmış ve ülkede yönetilemez bir durum ortaya çıkmıştır. Müdahale sonrasında rejim güçleri silah ve mühimmat temin etmekte zorlanırken muhalif güçler dış destekçilerin de yardımıyla güçlenmiştir (Aksu, 2019).

Libya, Birleşmiş Milletler'in aktif olarak müdahale ettiği tek devlet olmuştur. ABD, Fransa ve İngiltere'nin rejime doğrudan saldırması, BM'nin 1973 sayılı kararının meşruiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu üç ülkenin müdahalesi Libya halkını korumaktan ziyade kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri şeklinde yorumlanmıştır. NATO üyeleri arasında Libya'ya müdahale konusunda görüş ayrılıkları yaşanmış ve operasyona katılmayan ülkelerden operasyonun iyi yönetilmediği yönünde eleştiriler yöneltilmiştir. Libya halkı ülkenin kurulduğu 1951 yılından beri hep çalkantılı bir şekilde yaşamıştır. Bu durumları daha iyi analiz edebilmek ülkenin siyasi tarihine etki eden faktörleri yeniden incelemek gerekmektedir (Karaoğlu, 2019).

2.5. Libya Siyasi Tarihine Etki Eden Faktörler

1951 yılında Libya devleti kurulduğunda Kral İdris ülkenin yönetimini devralmıştır. Kral İdris ülkenin yeni yöneticisi olmuş ve halk sınırlı da olsa bir miktar özgürlük kazanmıştır. Kral İdris iktidarı ele geçirdikten sonra Trablus yerine Sirenayka'ya yerleşmiş, ülkenin bayrağını değiştirmiş ve başına buyruk davranışları halkın öfkesinin artmasına neden olmaya başlamıştır. 1927'de İtalyanlar Libya'ya yerleşmeye başlayınca İdris ve beraberindekiler, yakın ilişkileri olduğu İngiliz yönetimindeki Mısır'a sığınmıştır. Kral İdris, halkın artan tepkisi ve ayaklanmasına karşı İngilizlerden askerî yardım talep etmiş ve İngilizlerle 20 yıllık bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre İngilizlerin Libya'nın doğusundaki Tobruk ve El-Adam bölgelerinde askerî üsler açmasına izin verilmiştir. İngilizlerden sonra Amerikalılar da Wheelus Hava Üssü'nü belirli bir bedel karşılığında kiralamışlardır (Prashad, 2012).

1969 yılında Libya ordusunda genç bir subay olan Muammer Kaddafi, tedavi için yurt dışında bulunduğu sırada ülkeyi yöneten Kral İdris'e karşı bir darbe düzenlemiştir (Düzsöz, 2021). Muammer Kaddafi'nin bu askerî darbeyi gerçekleştirmek için Mısır'daki subaylardan

ilham aldığı bilinmektedir. Zor durumda olan Libya halkı askerî darbe ile daha da zor duruma düşmüştür. Halk geçmişte İtalyan sömürgesi altında zor şartlar altında kalmış, ardından ülke topraklarında 2. Dünya Savaşı yaşanmış ve ülke tabiri caizse harabeye dönmüştür.

Kaddafi darbesini halka haklı göstermek için darbeyi sömürgecilik karşıtlığı, vatanseverlik ve geçmişte İtalyanlara direnen ve daha sonra İtalyanlar tarafından idam edilen Ömer Muhtar örneğine dayanarak gerçekleştirdiğini iddia etmiştir. Hatta ilerleyen yıllarda bastırdığı banknotların üzerine Ömer Muhtar'ın fotoğraflarını basmış ve İtalyanlara karşı direnişini konu alan bir film bile çekirmiştir. Önce İtalyanlar Libya'yı sömürge olarak kullanmış, ardından Kral İdris döneminde İngiltere ve ABD'ye üs açma izni verilmesi sömürge düzeninin farklı bir şekilde devam ettiğini göstermiştir. Libya halkı da bu durumlardan rahatsız olmuş ve sık sık eski ve yeni sömürge düzenine karşı gösteriler düzenlemiştir. 1969 yılında Muammer Kaddafi, Kral İdris döneminde açılmasına izin verilen İngiliz ve Amerikan üslerini kapatması halkın nazarında Muammer Kaddafi'nin bir nebze de olsa prestijini artırmıştır (Prashad, 2012).

Muammer Kaddafi, Kral İdris'i kansız bir darbeye devirmiş ve 42 yıl boyunca Libya'yı yönetmiştir. İktidarının ilk yıllarında ülkenin yer altı kaynaklarından elde edilen gelirlerin bir kısmını halka dağıtarak belirli oranda katkılar sağlamıştır. Kaddafi rejimi ülkede demokratikleşme ve insan hakları açısından çok olumlu gelişmeler sağlayamamıştır. İktidarının ilerleyen yıllarında otoritesini daha da artırmaya başlamıştır. Öte yandan Arap Birliği'ni kurma ve diğer birçok ülkeyle birleşme çabaları sonuç vermediği gibi petrol gelirlerinin büyük bir kısmını bu tür çabalara harcaması halkın ekonomik durumunun giderek kötüleşmesine yol açmıştır. Kaddafi yönetimi, terörizmi finanse etmesi ve Batı karşıtı tutumları nedeniyle Batılı ülkeler tarafından sevilmeyen ve hatta istenmeyen bir lider olarak görülmüştür. Kaddafi 42 yıl gibi uzun bir süre boyunca ülkesini bölünmekten ve dış müdahalelerden koruyarak ayakta tutmaya çalışmıştır. Kaddafi iktidarı ancak 2011 yılına kadar sürmüştür. Arap Baharı adı altındaki olaylar diğer ülkelerde olduğu gibi Libya'yı da dolaylı olarak etkisini almış ve Kaddafi rejiminin sonunu getirmiştir (Düzsöz, 2021).

Muammer Kaddafi iktidardan indirildikten sonra Libya iç karışıklıklar sırasında ikiye bölünmüştür. Ülkenin batı kısmını uluslararası toplum tarafından tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti, doğu kısmı ile güney kısmının bazı bölgelerini Hafter liderliğindeki Libya Ulusal Ordusu kontrolünde yönetilmeye çalışılmaktadır. Hafter denilen kişi 1943 yılında Bingazi vilayetinin güneyinde doğmuştur. Muammer Kaddafi ile tanıştığı askerî akademiye 18 yaşında girmiş, Kaddafi'nin Kral İdris'e karşı 1969'da gerçekleştirdiği darbede Hür Subaylar grubunun

içerisinde yer almış ve darbeden sonra Libya ordusunun en üst makamlarına yükseltilmiştir. Ayrıca 1970’lerde Sovyetler Birliği’nde askerî eğitim almıştır.

1980’lere gelindiğinde Kaddafi, dünyanın dört bir yanındaki terörist gruplara verdiği destek nedeniyle Batılı ülkelerle anlaşmazlık yaşamaya başlamıştır. Bu sırada Libya’nın komşusu olan ve başta uranyum olmak üzere yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülke olan Çad’da Hissene Habre isimli kişi tarafından askerî bir darbe gerçekleştirilmiş ve bu durum sömürgeci güçlerin dikkatini çekmiştir. Darbeden sonra Hissene Habre, ülkedeki muhalefete çok sert davranmış ancak Batılı ülkelerle ilişkilerini iyi tutmuştur. Habre’nin ülkedeki uygulamalarından rahatsız olan Kaddafi, Çad’a karşı askerî bir operasyon düzenlemiştir. Çad’a gönderilen birliklerin başında General Hafter yer almış ancak Hafter, emrindeki askerlerle birlikte esir duruma düşmüştür. Bu olay karşısında Kaddafi Hafter’i korumamış ve bu olay ikili arasında bir dönüm noktası olmuştur. Yakalanan Hafter ve adamları ABD tarafından desteklenmiş ve ABD vatandaşı yapılmıştır. Hafter’in Virginia’daki CIA merkezinin yakınlarına yerleşmesi ABD adına çalıştığı tezini güçlendirmiş ve Kaddafi’ye yönelik birçok suikast girişiminde birlikte hareket ettiği iddia edilmiştir. Hafter’in ABD macerası Arap Baharı’nın Libya’ya sıçramasıyla sona ermiş ve 2011 yılında ülkesine dönmüştür. 20 Ekim 2011’de Muammer Kaddafi isyancılar tarafından linç edilerek öldürülmesinden sonra 14 Şubat 2014’te Halife Hafter Libya’da bir darbe girişiminde bulunmuş ancak başarısız olmuştur. Başarısızlığına rağmen mücadelesinden vazgeçmeyerek Tobruk’ta kendi parlamentosunu kurmuş ve hareket alanını genişletmeye çalışmıştır. Yine bu çatışmalarda en çok zarar gören Libya halkı olmuştur. 2011 yılındaki olaylarda ve müdahalelerde birçok insan çeşitli sebeplerle zarar görmüştür ([https://www.aa.com.tr /tr/arastirma/libya-nin-karanlik-yuzu-halife-hafter/1692354](https://www.aa.com.tr/tr/arastirma/libya-nin-karanlik-yuzu-halife-hafter/1692354)).

İnsan Hakları Konseyi, iç çatışmaların ardından ülkedeki olaylarla ilgili uluslararası bir soruşturma komisyonu kurmuştur. Komisyon, ülkedeki insan hakları ihlallerini, bunların nedenlerini, kimler tarafından işlendiğini araştırmak ve hesap verebilirlik konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere oluşturulmuştur. Komisyon soruşturmasında Kaddafi güçlerinin sivil halka karşı yaygın öldürme ve işkencenin yanı sıra hukuka aykırı öldürme, işkence, kötü muamele ve tecavüz dahil olmak üzere insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları işlediğini iddia etmiştir. Ülkede yaşanan olayların nedenleri araştırıldığında asıl sebebin ülkenin yer altı kaynakları olduğu anlaşılmaktadır. Halk bu kaynaklardan yeterince faydalanamamış, ülkeyi karıştırarak bu zenginliklerde emelleri olanların oyunları yüzünden hep zarar görmüştür. 2011

olayları ve sonrası incelendiğinde bu kaostan kimlerin yararlandığı ortaya çıkacaktır (United Nations Human Rights Council, 2014).

2.6. Libya'yı İç Savaşa Sürükleyen Nedenler

Tunus ve Mısır'daki olaylar patlak verdiğinde Libya'da her şey sakindi. Ne iktidardaki rejim ne de halk diğer ülkelerdekine benzer olayların yaşanacağını akıllarından bile geçirmemişti. O dönemde bazı Batı toplumlarında Müslümanların kutsallarına karşı birçok provokatif eylem gerçekleştiriliyordu (Aksu, 2019). Libya'daki ilk kıvılcım, Bingazi'deki İtalyan konsoloslugu önünde toplanarak Danimarka'da yayınlanan İslam karşıtı bir karikatürün basılı olduğu bir kıyafet giyen İtalyan bakan Roberto Calderoli'yi protesto etmek olmuştur. Gösteriler sadece karikatüre karşı değil aynı zamanda Avrupa'daki git gide artan İslam karşıtı duyguları desteklediği için İtalyan hükümetine karşı da düzenlenmiştir (Prashad, 2012).

İlk başta hiçbir anlam ifade etmeyen büyük miktarlarda silah ve mühimmatın varlığı, olayların bilinçli bir şekilde koordine edildiğini göstermeye yetmiştir. Başlangıçta çelişkili açıklamalar yapan Batılı ülkeler, giderek rejime karşı söylemlerini değiştirerek taraflarını belli etmeye başlamışlardır (Pedde, 2017). Bu gösterileri bastırmak için göstericilere karşı aşırı güç kullanılması olayların fitilini daha da ateşlemiştir. Polise karşı başlayan gösteriler Bingazi'de Muammer Kaddafi rejimine karşı öfkeye dönüşmüştür. Ülkenin doğusu ve batısındaki kabileler arasında zaten uzun süredir devam eden çatışmalar olduğu için olayların tırmanması kolay olmuştur. Göstericiler bir avukat ve bir yazarın tutuklanmasını bahane ederek polisle çatışmaları tırmandırmıştır. Polis müdahale etmekte başarısız olmaya başladı ve bu yetersizlik de göstericilere karşı sert müdahalelere yol açmıştır (Aksu, 2019).

Diğer ülkelerden farklı olarak büyüyen bu protestolar ne artan gıda fiyatlarıyla ne de küresel ekonomik sıkıntılarla ilgili olmuştur. Libya'daki durum başka hiçbir şeye benzememiştir. Ülkedeki olaylar, halkın demokratik taleplerinin yerine getirilmemesinin bir sonucu olarak gösterilmek istenmiştir. Bingazi'deki protestolar ülkenin diğer şehirlerine de yayılmaya başlamış ve göstericiler birçok şehirde polis karakollarını ve kamu binalarını ateşe vermiştir (Ardıç, 2012).

Fotoğraf 5: Libya İç Savaşından Bir Kare

Kaynak: (Rezeg, 2020)

Libya'daki iç karışıklık tırmanmaya devam ederken başta Fransa ve İngiltere olmak üzere bazı devletler hızla protestoculara desteklerini açıklayarak olayların daha da tırmanacağını sinyali vermişlerdir. Bazı uluslararası medya kuruluşları hükümetin barışçıl gösterilere karşı orantısız güç kullanımına ilişkin haberlerini arttırmaya devam etmiştir. Bu medya kuruluşları Muammer Kaddafi rejiminin masum sivillere karşı orantısız güç kullandığını ve hava kuvvetlerinin yardımıyla onları katlettiğini göstermeye çalışmıştır. Amaçlarının uluslararası toplumun Libya rejimine bir an önce müdahale etmesi olduğunu tahmin etmek zor olmamıştır. Olaylar devam ederken Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Birleşik Krallık ve Almanya Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne 1970 sayılı karar tasarısını sunmuşlardır. Karar tasarısında Libya topraklarındaki iç karışıklığın sona erdirilmesi, başta Muammer Kaddafi olmak üzere rejim liderlerinin mal varlıklarının dondurulması, bir yerden başka bir yere seyahatlerinin kısıtlanması ve Libya devletine silah satışının durdurulması talep edilmiştir (Krauss, 2011).

Kararın oylanması sırasında Fransız savaş uçakları Libya'daki rejim hedeflerini vurmaya başlamış ABD de füzeleriyle bu saldırıya destek vermiştir. Kaddafi rejimine yönelik bu bombalamalar muhaliflere manevra alanı sağlamıştır. ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Atlantik devletlerinin Libya'ya olan ilgisi sadece iç çatışmadan değil, aynı zamanda ülkenin yer altı kaynaklarından da kaynaklanmıştır. Suudi Arabistan ve Katar gibi benzer

düşünen devletler, sözde Arap Baharı'nın Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya yayılmasından korkmuşlardır. Libya'daki protestolar başladığında çok az Libyalı Arap Baharı olarak adlandırılan sürecin Tunus ve Mısır'daki sivil ayaklanmalara benzer bir sivil ayaklanma olacağını düşünmüşlerdir. "Arap Baharı" ismi Batı medyası tarafından da kullanılmış ve dilden dile dolaştırılmıştır. Batı medyası bu ülkelerdeki olayları otoriterliğe ve diktatörlüğe karşı protestolar olarak nitelendirmiştir. Çok az insan bu protestoların yoksulluğa, yolsuzluğa karşı ve insanca bir yaşam için yapıldığını anlamıştır (Hashemi, 2013).

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi de şehir çatışmalarında protestocuların ve kaçan sivillerin öldürülmesinin iç karışıklık tırmanmaya devam ederken yeni bir mülteci krizine yol açmamasından endişe duymaya başlamışlardır. Bu karar hâlen yürürlükteyken BM Güvenlik Konseyi'nin 1973 sayılı kararı, bölgede çalışan sivillere ve medyaya yönelik saldırıları gerekçe göstererek Libya üzerinde uçuşa yasak bölge çağrısında bulunulmuştur. Ayrıca Muammer Kaddafi ve ona yakın kişilerin mal varlıklarının dondurulmasını da içermektedir. Tunus'taki protestolar yoksul bir seyyar satıcının yerel polisin baskısı sonucu intihar etmesiyle başlamıştır. Yine Mısır'daki protestolar yoksulluk, yolsuzluk, işsizlik ve iyi yaşam koşulları için hükümete karşı bir protesto ile başlamış ancak Libya'da ki sorun anlaşılamamıştır (Chulov, 2021).

Libya'daki olayları anlamak için öncelikle olayların bu şekilde gelişmesini isteyen iç ve dış güçleri incelemek gerekmektedir. Libya'daki olayları diğer ülkelerdeki protestolardan ayırmak gerekmektedir Muammer Kaddafi'nin yönetimi otoriter olsa da ülke kaynaklarından elde edilen gelirler halkın refah seviyesini belli bir düzeyde tutmuştur. Ülkenin petrol ve doğal gaz gibi yer altı kaynakları, halk arasından çıkan yüksek vasıflı kişiler tarafından yönetilmiştir. Bu durum nedeniyle elde edilen gelirlerden nüfusun büyük bir kısmı yararlanmıştır. Muammer Kaddafi, siyaset ve güvenlik güçleri üzerindeki sıkı kontrolü ve para yoluyla kendisine bağımlı hâle getirdiği halk sayesinde uzun yıllar iktidarını sürdürmüştür. Muammer Kaddafi son yıllarda başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerle ilişkilerini geliştirmiş ve uluslararası arenadaki prestijini de artmıştır (Mezran, 2012).

NATO'nun Libya'daki rejim muhaliflerine verdiği destek uluslararası arenada her ne kadar kabul görse de diğer taraftan eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bu eleştirilerden başında da 1973 sayılı BMGK kararının nasıl uygulanacağı konusu belirsizken Fransız savaş uçaklarının Libya'daki rejim güçlerini bombalaması, bir diğeri ise aynı kararın iç karışıklığı sona erdirmek yerine barış kanallarının tıkanmasına yol açmasıdır. Bir başka eleştiri de NATO'nun müdahalesinin masum sivilleri zarar görmekten korumayı amaçlamasına rağmen sivil halkın müdahaleden çok büyük zararlar görmesidir. Libya'daki iç karışıklığa müdahale

konusunda ısrarcı olan Fransa, ABD ve İngiltere'nin yer altı kaynaklarının kullanımı konusunda muhalif temsilcilerle anlaşmaya vardıktan sonra harekete geçtiği iddialar arasındadır. Özellikle Fransa'nın ısrarının altında yatan temel nedenlerin başında Libya topraklarındaki petrolün yaklaşık üçte birine sahip olma arzusunda olduğu anlaşılmıştır (Aksu, 2019).

Tüm bu olayların ardından Libya lideri Muammer Kaddafi, ülkesinde kimin ne yapmak istediğini bile bilmediği bir düşman varlığı karşısında teslim olmak yerine önce Sirte kentine sığınmış, ardından da başka bir yere giderken rejim karşıtı göstericiler tarafından yakalanarak öldürülmüştür (Shanker & Schmitt, 2011). Libya'daki olayların sonucunun bu kadar kötü ve yıkıcı olacağı tahmin edilememiştir. Libya şu anda yıkılmış, harabeye dönmüş ve yönetim açısından tam bir kaos içerisindedir. Fransa'nın çok kısa bir sürede olaya müdahil olması, Birleşmiş Milletler kararını bile beklemeden rejim güçlerini bombalaması, Libya üzerinde kimin ne amaçla hesap yaptığını ortaya koyması açısından önemlidir. Libya'nın en büyük talihsizliği ülke içerisinde çok sayıda kabile yapısının bulunmasıdır. Kabile yapılarının çokluğu ülke lehine kararlar alınmasını zorlaştırmaktadır. Libya yönetiminde yer alan tüm liderler kabilelerle belirli anlaşmalar yaparak ülkeyi yönetmeye çalışmışlardır. Kabile sayısının fazla olması dış tehditlere açık bir durum ortaya çıkarmaktadır. Libya'da kabile sistemini çözemeyen hiçbir güç başarılı olamayacaktır (Pedde, 2017).

2.7. Libya Yönetimine Etki Eden Kabileler

Libya adının, antik çağlardan beri bu bölgede yaşayan Libu adlı kabileden geldiği ileri sürülmektedir (Troudi, 2011). Libya'da kabilecilik ya da "kabaliya", soy ve ortak bir ataya dayalı sosyal örgütlenme yöntemlerini ifade etmektedir. Ancak geçen zaman Libya'daki kabile yapısının özelliklerini değiştirmiştir. Ülkenin dört bir yanına dağılmış çok sayıda kabile bölgesi bulunmaktadır. Evlilik, coğrafya ve ticaret yollarının kesişmesiyle birbirine bağlanan aileler yeni kabileler olarak tanınmış, kabileler içinde ve arasında ayrımlar ve hiyerarşiler meydana getirmiştir. Libya, iyi ya da kötü, bir kabile sistemi üzerine kurulmuştur. Bu nedenle kabilecilik, sadakat ve bağlılıkların oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Gerçekten de İtalya, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci güçlerin devlet kurma sürecinde ve daha sonra Senusi liderin kısa ömürlü monarşisi ve Muammer Kaddafi'nin başkanlığı döneminde kabile yapıları hüküm sürmüştür. Kabileler halkın günlük yaşamında da çok önemli bir rol oynamaktadır. Senusiler Osmanlı döneminde Libya'nın doğusunda etkili olmuş ve İtalyan sömürgeciliğine karşı direniş mücadelesinde kilit rol oynamışlardır. Bu kabile sistemi 1951'de Libya devletinin

bağımsızlığına ve meşruiyet kazanmak için kabile ittifaklarına dayanan Kral İdris'in yönetimine kadar varlığını sürdürmüştür (Cole & Mangan, 2016).

Fotoğraf 6: Libya'daki Yerel Kabilelerden Biri

Kaynak: ("Libya'daki Tuareg...", TRT Haber, 21 Aralık 2015).

Muammer Kaddafi bu İdeolojiyi kendi lehine kullanarak kabile ittifaklarını yeniden canlandırmaya çalışmış; bunu sadece tek bir siyasi varlığı yeniden icat ederek değil, aynı zamanda kabile sistemini yeniden şekillendirerek de yapmıştır. 2011'de Libya iç savaşının patlak vermesinden sonra kabile örgütlenmesi, devlet otoritesinin zayıfladığı ya da artık var olmadığı durumlarda bireylerin güvenliğini sağlamada ve dayanışma bağlarını örgütlemeye çok önemli bir faktör hâline gelmiştir. Kabile örgütlenmesi, adalet ve güvenlik sistemi de dâhil olmak üzere kamu sektörünün yerine getirebileceği birçok rolü de üstlenmiştir. Kabile örgütlenmesi Libyalıların Tunus ve Mısır ile çoklu bağlarını sürdürmelerine bile olanak sağlamıştır. Bu bağların yanı sıra dayanışmalar, evlilikler, ekonomik alışverişler, göçler vb. sosyal olarak Libya devletinin sınırlarını aşmıştır. 2011'de başlayan iç çatışmaların bu kadar geniş bir etki alanına sahip olmasının temel nedeni ülkedeki kabile yapısıdır (Lamma, 2017).

Diğer Arap toplumlarına benzer şekilde Libya halkı da aile, kabile, din ve şehir gibi geleneksel kimliklere dayanmaktadır. Böyle bir toplumda bireylerin eylemleri aileye ve kabileye onur ya da kolektif utanç getirme potansiyeline sahiptir. Bir ailenin ya da kabilenin iyi ya da kötü ünü, üyelerinin sosyal hayatını, siyasi görüşlerini ve ekonomik statülerini de etkilemektedir (Collombier, 2016).

Bir kasaba ya da kabile ile artan özdeşleşme yeni değildir. Muammer Kaddafi'nin iktidarının başlangıcından günümüze kadar Libyalı kabileler kabile yapılarına sığınmışlardır ancak bu süreç, merkezi otoritenin çöktüğü ve birçok Libyalı kabilenin silahlanma ve savaşma konusunda deneyim kazandığı 2011 yılında başlayan iç karışıklıklarla hızlanmıştır. Kabileciliğe verilen önem ne olursa olsun, sosyal ve siyasi arenanın en önemli bileşenidir. Sadık kabileler, toplumun sıkı ve titiz kontrolü ve kabile şeyhlerinin bulunduğu bölgelerin coğrafi bütünlüğü için bir güç aracı olmuştur. Bu tür liderler kendi bölgelerinde merkezi otorite adına çeşitli muhalif güçlere karşı savaşmışlardır. Muammer Kaddafi kabilelere ekstra sorumluluklar vermiş ve kabileler arası çatışmalarda taraf tutmak zorunda kalmamaları için onları merkezi hükümetin hukuk sistemiyle uyumlu hâle getirmeye çalışmıştır. Bu tür çabalar karmaşıktır ve kabile yapılarına sahip toplumların baskı nedeniyle çözülmesinin zor olduğu bilinmektedir. Muammer Kaddafi'nin kabilelere yönelik muamelesi 1990'larda merkezi hükümete olan desteğin azalmasına yol açmıştır. O dönemde Libya'ya uygulanan ambargolar nedeniyle merkezi hükümetin toplum ve dolayısıyla kabileler üzerindeki kontrolü azalmıştır (Bensaad, 2012).

Ülkede yaşanan olaylar sırasında daha önce rejimi destekleyen ancak iç savaşta rejime karşı silahlı mücadeleye girişen kabilelerde olmuştur. Bu kabilelerin en bariz örneği Zinten kabilesidir. Olaylar başlamadan önce Muammer Kaddafi rejiminin ayakta kalmasını sağlayan güç dengesi yavaş yavaş bozulmaya başlamış, aynı şekilde kabilenin bir parçası olan insanlar da gelişen ve değişen dünya düzeninde yıllardır yürürlükte olan bu eskimiş ve modası geçmiş yapıların kurallarına uymak istememişlerdir (Lamma, 2017).

Kabile yapısı en güçlü sosyal organizasyonlardan biridir ve kabilecilik her zaman önemli bir sosyal rol oynamıştır. Örneğin, kabilelere toprak mülkiyeti konusundaki anlaşmazlıklara müdahale etme rolü verilmiştir. Bazı kabileler, 2011'de olayların başlamasından sonra bile adaletin sağlanmasında ve insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde hakem ve arabulucu rolü oynamıştır. Kabile yapısının özellikle mülkiyet anlaşmazlıklarının; evlilik, boşanma ve miras gibi ailevi meselelerin, şikâyetlerin ve tecavüz ve cinayet gibi toplumsal suçların çözümünde faydalı olduğu düşünülmektedir. Bu tür davalar genellikle ilk koruma sürecinden sonra yargı sistemine bırakılmaktadır. Zaman zaman kabileler de davaların seyrini değiştirmeye ve statükolarından yararlanmaya çalışmışlardır. Daha da ileri giderek üyelerini adli sisteme dâhil etmeye çalışmışlardır, oysa kabilelerin rolü adli müdahaleden ziyade sosyal arabuluculuk olmalıdır. (Obeidi). Libya'da kabilelerde bölge bölge ayrılmaktadır. Bunlar doğuda, batıda ve Fizan bölgeleri olmak üzere üç bölgede yer almaktadır.

Ülkede kabile sayısı çok fazla olduğundan sadece yönetime etki eden kabilelere değinilmiştir (Lamma, 2017).

2.7.1. Libya'nın Batısında Yeralan Kabileler

Libya'nın Tripolitana bölgesindeki en büyük ve en etkili kabilelerden biridir. Geçmişten günümüze bölgede merkezi bir rol oynamıştır. Libya'nın orta kesimindeki Sirte şehri çevresinde küçük gruplar hâlinde yaşayan bir diğer kabile de Kaddafi kabilesidir. Muammer Kaddafi bu kabileye mensup olduğu için ülke yönetiminde etkin rol oynamışlardır (Lamma, 2017).

2.7.2. Warfallah kabilesi

Warfallah kabilesi, sayıları ve coğrafi dağılımları nedeniyle Libya'daki en önemli kabilelerden birisidir. Tripolitana bölgesindeki en önde gelen kabiledir. Nüfuslarının bir milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu kabilenin üyeleri genellikle ülkenin batısındaki Bani Walid şehri ve çevresinde yaşamaktadır. 1975 ile 1993 yılları arasında Warfallah ve Kadhafı kabileleriyle ittifak kurmuşlardır. Warfallah kabilesi mensupları bu ittifaktan faydalanarak güvenlik ve devrim komitelerinde, orduda ve diplomatik kadrolarda önemli görevler üstlenmişlerdir. Sonraki dönemde Warfallah kabilesi fikri bölünmeler yaşamış, bir tarafta ittifaka sadık kabile liderleri, diğer tarafta ise orduda önemli mevkilere yükselen genç Warfallah subayları olmuştur (Lamma, 2017).

İkinci grup 1993 yılında Kaddafi rejimine karşı başarısız bir askerî darbe girişiminde bulunmuş ve başarısızlıkla sonuçlanması üzerine çok sert tepki almışlardır. Darbe girişiminde bulunanların yargılanması, yüksek rütbeli subayların idam edilmesi, darbe girişimine yardım eden sivillerin idam edilmesi, darbeye katılan askerlerin ailelerine aşırı baskı yapılması ve evlerinin yakılması Warfallah kabilesi içinde rejime karşı büyük tepkilere neden olmuştur. Rejimin darbe girişimine karşı aşırı güç kullanması, ittifakın dağılmasına ve rejime karşı cephe almasına yol açmıştır. 2011'de patlak veren iç karışıklık sırasında kabile üyeleri birlik içinde hareket etmemiştir (Ouannès, Composante endogène de la résurgence tribale, 2011).

2.7.3. Qadhadfa Kabilesi

Qadhadfa kabilesi, Sirte şehrinin güneyindeki bir kasabada doğan Muammer Kaddafi'nin mensup olduğu kabiledir. Kabile üyeleri genellikle ülkenin en önemli iki şehri olan Trablus ve Bingazi'de yaşamaktadırlar. Kabilenin ana merkezi Sirte şehri olmakla birlikte Fizan bölgesine kadar dağılmış durumdadırlar (Report, 2011). Kabileden gelen Muammer Kaddafi, iktidara geldikten sonra kabile üyelerini rejimde önemli pozisyonlara atamıştır. Kaddafi, kendisine yönelik darbe girişimlerine karşı en çok kendi kabile mensuplarına güvenmiştir (Chougui, 2012). Kaddafi ve oğulları kendi kabile mensuplarından özel güvenlik birimleri oluşturmuş ve orduda kendi kabile mensuplarından çok sayıda askere yer vermişlerdir (Dolamari, 2009).

2.7.4. Zinten Kabile

Trablus'un yaklaşık 150 kilometre güneybatısında, Cebel Nefusa'nın orta kesiminde yer alan Zinten, Kaddafi sonrası Libya devletinin merkezi hâline gelmiştir. Şehirde Muammer Kaddafi rejiminin terk ettiği büyük miktarda silah ve mühimmatı ele geçirilmiştir. Zinten'de düzenli bir yönetim olsa da Kaddafi yanlısı kabilelerin keyfi mali davranışları komşu kabilelerle zaman zaman silahlı çatışmalara yol açmıştır. Zinten kabilesi, iç savaş sonrasında ülkeyi yönetmek isteyen koalisyonda söz sahibi olabilmek için Trablus'a asker göndermiştir (Netherlands, 2014). İlerleyen dönemde Trablus'ta yaşanan iç çatışmalarda kabile yenilgiye uğramış ve Djebel Nefoussa bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardır. Kabile, güney bölgesinde yaşayan Tuaregler ile iyi ilişkilere sahiptir ve Fizan bölgesinde üç petrol sahasını ellerinde bulundurmaktadırlar (Lamma, 2017).

2.7.5. Sirenayka Bölgesi Kabileleri (Barga)

Libya'nın doğusunda Sirenayka ya da Barga olarak adlandırılan bölgede çok sayıda kabile bulunmaktadır. Kabile örgütlenmesi Libya halkı arasında önemli bir rol oynamakta ve bölgenin siyasi ve ekonomik alanlarını önemli ölçüde etkilemektedir (Lamma, 2017).

2.7.6. El-Abaidat Kabilesi (Al-Abaidat tribe)

El Abaidat Kabilesi yaklaşık on beş alt kabileden oluşmaktadır. Sirenayka bölgesindeki en güçlü kabilelerden biridir. El Abaidat kabilesi gücünü bulunduğu konumdan ve Senusi üyelerinin desteğinden almaktadır. El-Abaidat kabilesinin üyeleri Osmanlı döneminde ve sonrasında Libya ordusunda üst düzey görevlerde bulunmuşlardır. Kabilenin güçlü siyasi, ekonomik ve sosyal konumu 2011'de başlayan iç karışıklıktan sağ çıkmasına yardımcı olmuştur

(Ouannès, La Libye dans le printemps arabe, 2012). Ülkenin doğusundaki önemli devlet kurumları kabilenin kontrolü altında bulunmaktadır. Kabile, 2011 olayları sırasında yapılan istişarelerin ardından Kaddafi rejimini desteklememe kararı almıştır (Lamma, 2017).

2.7.7. Al-Awaqir Kabilesi (Burgu rap)

Awaqir kabilesi, ülkenin kuruluşunda yer alan Kral İdris döneminde etkili olmuş, ancak Muammer Kaddafi döneminde bu güçten mahrum bırakılmıştır. Kabile dokuz farklı kabileden oluşmaktadır. Bingazi şehrinin güney ve batısını kontrol etmektedir. Kabilenin bazı grupları hâlâ yarı göçebe iken diğerleri yerleşiktir. Üyeleri arasında hâlâ bir hiyerarşi vardır ve kıdemli kabile lideri karar alma ve yönlendirme konusunda en yüksek yetkiye sahiptir. 1950'lerde petrolün bulunmasıyla kabile üyeleri iş aramak için Bingazi'ye göç etmişlerdir. Kaddafi döneminde, çok fazla olmasa da bazı bakanlık pozisyonlarında yer almışlardır (Lamma, 2017).

2.7.8. Zuwaya Kabilesi

Zuwaya kabilesi küçük kabilelerden birisi olup coğrafi konumu nedeniyle önemli bir gücü temsil etmektedir. Kabile üyeleri, özellikle Sidra Körfezi'ndeki petrol tesislerinin içinde ve çevresinde olmak üzere yüksek petrol rezervlerine sahip bölgelerden Al Kufra vahasına ve Sirenayka bölgesine kadar yayılmıştır. Zuwaya kabilesi şiddet yanlısı ve aşırı derecede yabancı düşmanı bir kabile olarak bilinmektedir. Kabile, Senusi hükümdarları dönemine kadar herhangi bir devlet organizasyonu ya da otoritesi olmadan bölgede özgürce yaşamıştır (Dolamari, 2009). Geçmişte Zuvaya kabilesi, Libya'nın güneyindeki stratejik öneme sahip Kufra bölgesini fethetmiştir. Bu bölge üç ülkenin Mısır, Çad ve Sudan sınırlarının birleştiği üçgende yer almaktadır. Zuwaya kabilesi Kufra Vahası'ndaki hurma ağaçlarının çoğuna sahiptir ve Tebu kabilesini işçi olarak çalıştırmaktadırlar (John, 1983). 2011'deki olaylarda Libya ordusunun protestoculara ateş açmayı durdurulmaması hâlinde petrol çıkarımını durdurmakla tehdit etmişlerdir (Lamma, 2017).

2.7.9. Fizan Bölgesi Kabileleri

Fizan bölgesinin asıl sakinleri, Osmanlı döneminden bu yana Fizan'ın siyasi arenasına hâkim olan göçebe Arap kabileleri olan Fazzazna adlı bir grup kabileye indirgenmiş kabilelerdir. Aşağıdaki sekiz kabile Fizan bölgesinde çok etkilidir. Awlad Süleyman, Varfalla, Al-Hasswna, Magariha, Qadhadfa, Tebu, Touareg ve Fazzazna. Osmanlı döneminde bu kabilelere vergi toplama ve Sahra ticaret yollarını kontrol etme görevi verilmiştir (Cole & Mangan, 2016).

2.7.10. Awlad Sulaiman kabilesi

Awlad Sulaiman kabilesi Osmanlı döneminde, İtalyan sömürge döneminde ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar döneminde Fizan ve Sebha bölgelerinde etkili bir güç olmuştur. Bazı üyeleri İtalyan işgalinden sonra Çad ve Nijer'e göç etmiş ve zor şartlar altında yaşamışlardır. Kral İdris ve Kaddafi dönemlerinde ülkelerine geri dönmeleri için çaba gösterilmiştir. Awlad Süleyman kabilesinin en ünlü lideri 1980 yılında hapishanede ölen Saif El-Nasser'dir (Lamma, 2017).

2.7.11. Magariha kabilei

Magariha kabilesi Kaddafi rejimini uzun süre desteklemiş ve bu dönemde önemli kazanımlar elde etmiştir. Kabile üyeleri hükümetin güvenlik hizmetlerinde ve hassas pozisyonlarda görev almıştır. Kabilenin önde gelen üyelerinden Albay Abdullah El-Senussi, Cemahiriye Güvenlik Örgütü'nün (JSO) başkanıydı. El-Senussi rejimin yıkılışına kadar Kaddafi'ye sadık kalmıştır. El-Magariha kabilesinin bir diğer önde gelen üyesi, birçok kişi tarafından Kaddafi'nin sağ kolu olarak kabul edilen eski Libya Başbakanı Abdusselam Celloud'dur. Aynı zamanda 1969 darbesini yöneten Devrim Komuta Konseyi'nin on iki üyesinden birisidir. 1970'lerde beş yıl boyunca başbakanlık yapmış ve Libya'nın en güçlü ikinci adamı olarak kabul edilmiştir. Magariha kabilesi 2011'den olayların sonuna kadar Kaddafi rejimini desteklemiştir (Lamma, 2017).

2.7.12. Tebu kabilesi

Tebu kabilesi, Libya'nın güneydoğusunda, Tibesti dağları yakınlarında, Çad ve Nijer sınırları boyunca yer alan siyah yerli kabilelerdir. Kabilenin merkezi Sebha ve Al Kufra vahasıdır. Sınırları aşan kabile bağları nedeniyle milliyetleri konusunda bazı tartışmalar vardır. Bölgedeki petrol endüstrisi Çad ve Nijer'den çok sayıda Tebu'yu bölgeye çekmiştir (Wood, 2012). Tebu kabilesi mensupları, sadece ten renkleri nedeniyle ülkedeki en özgün kabilelerdir. Sahra altı Afrikalılarına olan benzerlikleri, onları ayaklanma sırasında Kaddafi tarafından istihdam edilen Afrikalı paralı askerlerden ayırt etmeyi zorlaştırmıştır (Netherlands, 2014). Sahra altı Afrika ile Akdeniz arasındaki ticaret yolu üzerinde bulundukları için ticaret yollarını kontrol etmişlerdir. Geçmişte kervanları yağmalamaları ve merhem ticareti yapmalarıyla ün salmışlardır. Tebu kabilesi ile Arap-Berber kabileleri arasında sınır kontrolü konusunda uzun süredir devam eden çatışmalar bulunmaktadır. Bugün silah, uyuşturucu, alkol, göçmen ve petrol kaçakçılığının yaygın olduğu bölgelerden biridir. Kaddafi rejiminden sonra Zaviye ve Evlad

Süleyman kabileleriyle de sınır bölgelerinin kontrolü konusunda çatışmalar yaşamışlardır. Tebu kabilesi 2014'ten bu yana Bingazi'de Hafter liderliğindeki Fecr Libya Milisleri ve milislerine karşı ulusal orduyla birlikte hareket etmiş ve son zamana kadar Kaddafi'ye bağlı kalmışlardır (Lamma, 2017).

3. BÖLÜM

JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK AÇIDAN LİBYA

3.1. Libya'nın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi

Jeopolitik, jeo ve politika terimlerinin birleşimidir. Yunanca'da geo arz (yer) anlamına gelirken politika terimi yönetim sanatı (idare) anlamına gelmektedir. Bu bağlamda jeopolitik, coğrafyayı yönetme sanatı olarak adlandırılabilir. Genel anlamda coğrafyanın yönlendirdiği dış politika veya coğrafyaya dayalı politika olarak adlandırılmaktadır (Kocakenar, 2015).

Jeopolitik, coğrafyadan yararlanarak çeşitli veriler üreten bir bilim dalıdır. Kavram anlam olarak milattan önce Antik Yunan'da Herodot, Platon, Aristoteles ve Strabon gibi tarihçi ve düşünürlerin araştırmalarına kadar uzanmaktadır. Ancak bilimsel coğrafya unsurları 15. yüzyıldan itibaren siyasette kullanılmaya başlanmıştır. Bu durumda coğrafi keşifler büyük rol oynamıştır. Büyük keşifler sonucunda tüm dünyaya yayılan ülkeler arasındaki kıyasıya rekabet, 15. yüzyılda coğrafi temellere dayalı ittifak arayışlarına yol açmıştır. Jeopolitik ilk kez 19. yüzyılda İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellen tarafından diplomasi ve askerî ilişkiler arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanılmıştır. Rudolf Kjellen jeopolitik terimini İsviçre'nin sınırları üzerine yazdığı makalesinde (1899) kullanmıştır. Sanayi Devrimi ile başlayan ve küreselleşme ile devam eden tarihsel süreçte coğrafya ve siyaset anlam ve kapsam bakımından büyük bir değişim geçirmiş, 19. yüzyılın sonlarına doğru kuram hâline gelmiştir. Dünya hâkimiyeti mücadelesi şeklinde gerçekleşen Birinci ve İkinci Dünya savaşlarının jeopolitik teorilerden büyük ölçüde etkilendiğini söyleyebiliriz (Özey, 2021).

Akdeniz'in tam merkezinde olması Libya topraklarını her zaman önemli kılmıştır. Henüz yer altı kaynaklarının keşfedilmediği dönemde bile Akdeniz'i kullanan ticaret gemilerini durdurarak korsanlık yapan İspanyol korsanlar Libya'yı da üs kullanmışlardır. Öte yandan aynı korsanlar hac için Kuzey Afrika'dan gemilerle Mekke'ye gitmeye çalışan hacı adaylarına karşı da korsanlık faaliyetlerini sürdürünce durum Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'a iletilmiş, o da Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'yı donanmasıyla korsanlara karşı önlem alması için göndermiş ve bölge korsanlardan temizlenmiştir. Libya, yer altı kaynaklarının keşfinden önce de stratejik açıdan önemli bir coğrafya olmuştur (Karasapan, 1960).

Jeostratejik bağlamda, Libya coğrafyasının en önemli yönlerinden biri de Orta Afrika ve Orta Doğu arasındaki Sahra Altı göç yolları üzerinde bulunmasıdır. Örneğin Türkiye ile Avrupa arasında 2017 yılında yapılan mülteci anlaşmasından da anlaşılacağı üzere göç, Batılı devletlerin politikalarını belirleyen son derece önemli bir araç hâline dönüşmüştür (Kemal,

2021). Yine Libya coğrafyasını kontrol edenin Sahra Altı Afrika ülkeleri ve Orta Doğu ülkelerinden gelen göç akımlarını da kontrol edeceği açıktır. Libya yıllardır Avrupa'ya ulaşmaya çalışan göçmenlere ev sahipliği yapmış ve yapmaya da devam etmektedir. Bu yüzyılın ortalarına kadar Afrika ülkelerinin nüfuslarının iki katına çıkacağı tahmin edilmektedir ("Africa's population...", 2020). Kuraklık, iç savaşlar ve kötü yaşam koşullarının dünyanın geri kalanını olduğu gibi Afrika kıtasını da etkilemesi ve Avrupa ülkelerine yönelik göç akımlarının önümüzdeki otuz yıl içinde daha da artması beklenmektedir. Libya'nın göç yolları üzerindeki jeopolitik konumu, yer altı kaynaklarından sonra en önemli kaldıraç olarak görülmektedir (Jay, 2022).

Yer altı kaynaklarının keşfedilmesiyle bu coğrafyanın önemi daha da artmıştır. Dolayısıyla böylesine değerli bir bölge olması nedeniyle tehditleri ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Ülke genelinde kabile sayısının fazla olması bir avantajdan çok dezavantaja dönüşmüştür. Karışıklık isteyen güçler, çoğu eğitim düzeyi düşük kabile mensuplarını kolayca manipüle edebilmektedir. 2011 yılına gelindiğinde Libya'nın yüksek kaliteli petrol ve doğal gaz rezervleri emperyalist güçlerin her zaman iştahını kabartmıştır. Bu nedenle Tunus ve Mısır gibi ülkelerden sonra Libya'da da beklenmedik ayaklanmalar yaşanmaya başlamıştır. Ne halk ne de Muammer Kaddafi bu kargaşaya bir anlam verememiştir. Her ne kadar ülkede bazı yönetsel sorunlar yaşansa da huzursuzlukların yaşandığı diğer ülkelere nazaran halkın durumu daha iyi konumdaydı. Buradan da anlaşılacağı üzere ortada iç karışıklığı gerektirecek bir durum yokken ülkenin bir anda iç savaşa sürüklenmesi olağanüstü bir durumdur. Bu durumu anlamak için ülkede aktif olanları ve aktif olmak isteyip de olamayanları analiz etmek gerekmektedir. İtalya, ülkede en çok faaliyet gösteren ülkelerden birisidir. Bunun temel nedeni iki ülke arasındaki coğrafi yakınlık ve tarihi bağlardır. Libya'da çıkarılan petrol ve doğal gaz İtalya'ya, oradan da diğer Avrupa ülkelerine sevk edilmektedir. Ülkedeki iç karışıklıklardan önce İtalya, Afrika kıtasındaki faaliyetlerini artırmak istemiş ve hatta yatırım yapmıştır. Bu yatırımların çoğunu hissedarı olduğu ENI enerji şirketi aracılığıyla gerçekleştirmektedir. İtalya her ne kadar Afrika'daki faaliyet alanını genişletmeye çalışsa da hiçbir zaman Fransa'yı geçememiştir. Bunun durumun temel nedeni Fransa'nın Afrika kıtasındaki geçmişten günümüze kadar devam eden faaliyetleridir (Tanchum, 2020).

İtalyan ENI şirketi, iç savaşın neden olduğu aksaklıklara rağmen Libya'da faaliyet göstermeye devam etmektedir (<https://www.eni.com/en-IT/investors.html>). ENI'nin Libya'daki petrol ve gaz üretiminin neredeyse tamamı, ülkenin meşru temsilcisi olan Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin (UMH) kontrolü altında olan ülkenin batı kesiminde

gerçekleşmektedir. Bu nedenle İtalya, ENI'nin faaliyetlerine devam edebilmesi için UMH'nin korumasına ihtiyaç duymaktadır. Bu faaliyetler nedeniyle ENI şu anda Libya'da Wafa, Bahr Esselam ve Bouri petrol sahaları, pompa istasyonları ve rafine tesislerinden oluşan Mellitah kompleksini işletmektedir. Ayrıca bu tesislerden İtalya'nın Sicilya adasına doğal gaz taşıyan Greenstream boru hattının işletmecisi ve hissedarıdır. İtalya, Libya'nın doğal gaz ihraç ettiği ülkelerin başında gelmektedir. 2019 yılında ENI'nin faaliyet gösterdiği Libya'nın batı bölgesinden İtalya'ya 5,4 milyar metreküp doğal gaz sevkiyatı yapılmıştır. Bu miktar İtalya'nın doğal gaz ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamaktadır. Akdeniz coğrafyasında enerji güvenliği İtalya için büyük önem taşımaktadır. Ülkede yaşanan iç karışıklıklara rağmen Libya, İtalya için en önemli tedarik merkezi olmaya devam etmektedir. ENI, ülkedeki hidrokarbon üretiminin %45'inden fazlasını kontrol etmektedir (Marchionna, 2020). Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile İtalyan hükümeti arasındaki sorunsuz ilişkiler de petrol ve gaz üretimini istikrara kavuşturmuştur. Yakın zamanda ENI'nin büyük hissedarı olduğu Libya'daki El Feel ve Abu Attifel petrol sahaları silahlı grupların saldırısına uğramış ve üretim zaman zaman kesintiye uğramıştır (Tanchum, 2020).

Libya'nın elektrik ihtiyacının büyük bir kısmı da İtalyan ENI şirketi tarafından karşılanmaktadır. ENI bu yolla UMH üzerindeki etkisini artırmaya çalışmaktadır. UMH, kontrolü altındaki bölgelerde elektrik gibi temel ihtiyaçları halka sağladığı sürece konumunu korumaya devam edecek gibi görünmektedir. Ülke genelinde halkın en büyük hoşnutsuzluğu elektrik kesintileri olmuştur. İç savaş öncesinde nüfusun %81'inin elektriğe erişimi varken bu oran %67'ye düşmüş durumdadır. Libya petrol ve doğal gaz zengini bir ülke olmasına rağmen iç savaş nedeniyle petrol ve doğal gaz üretimi zaman zaman durmuştur. Üretimin durması halkın elektrik ve yakıt sıkıntısı çekmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan halkın geçim kaynaklarının neredeyse tamamı petrol ve doğal gaz ihracatına bağlıdır (Tanchum, 2020).

Bir tarafta da ülkede faaliyet göstermek isteyip de gösteremeyen ülkeler bulunmaktadır. Perde arkasındaki bu ülkeler, ülkedeki iç savaşın patlak vermesinin ana nedenlerinden başında gelmektedir. Çıkarlarını düşünen bu ülkeler, dönemin Libya lideri Muammer Kaddafi'ye söz geçiremedikleri için hiçbir anlamı olmayan bir iç savaşı tetiklemişlerdir. Bu şekilde önlerindeki en büyük engel olan Kaddafi rejimini yıkmayı başarmışlardır. Kaddafi Libya'nın hem karada hem de Akdeniz'deki çıkarlarını gözardı etmeyecek bir liderdi. Libya'daki iç savaşı etkileyen güçler, savaşa doğrudan müdahale etmek yerine piyonlarını kullanmışlardır. Şuanki Hafter de bunlardan birisi durumundadır. Bu kişinin Libya'nın zenginliklerini ele geçirmek ve halkı köleleştirmek için sahaya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Libya'da istikrarın olmamasındaki en önemli etken Hafter ve arkasındaki güçlerdir. Bu güçler aynı zamanda iç kargaşayı

çakaranlardır. Libya topraklarına hâkim olmak demek sadece Libya'nın yer altı zenginliklerine değil, Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon kaynakları üzerinde de söz sahibi olma anlamına gelmektedir. Libya coğrafyası bölgenin dengesini sağlayan yapı taşı konumundadır. Hafter, aldığı dış destek sayesinde Libya'da korumasız halka yönelik katliamlarını sürdürmüştür. Birleşik Arap Emirlikleri, Hafter'in önde gelen destekçilerinden birisidir. BAE, son dönemde yüksek bedeller ödeyerek temin ettiği ağır silahları Hafter'e büyük miktarlarda göndermeye devam etmiştir. Ayrıca BAE'nin diğer devletlerden gelen paralı askerlerin masraflarını da ödediği gelen bilgiler arasındadır. Birleşik Arap Emirlikleri son yıllarda en büyük silah ithalatçılarından biri hâline gelmiştir. Nüfusunun sadece %15'i kendi vatandaşı olan BAE'nin Suriye, Doğu Akdeniz ve diğer bölgelerdeki ittifaklarda yer alması, Libya halkını katleden ve ülkedeki kargaşayı derinleştiren Hafter'i desteklemesi BAE'nin hangi güçlere hizmet ettiğini ortaya koymaktadır Kaddafi sonrası Libya'da boy gösteren ve etkinliğini daha da artırmaya çalışan ülkelerin başında Rusya gelmektedir (Alpar, 2020).

Suriye'de edindiği deneyimiyle Rusya, kendi ülkesinden uzakta silahlı çatışma bölgelerine girebilen, gündemi belirleyebilen ve sahadaki oyunun kurallarını değiştirebilen bir güç olduğunu göstermiştir. Suriye Devlet Başkanı Esad, Rusya'nın desteğine bağımlı hâle gelme pahasına ülkesindeki iç karışıklığı önlemek ve sahadaki siyasi gücünü yeniden kazanmak için Rusya ile ortak hareket etmiştir. Rusya, Suriye'den sonra Libya'da da etkili olabilmek ve bölgedeki doğal kaynaklara ulaşabilmek için Hafter'e askerî destek vermiş ve daha sonra perde arkasında anlaşmalar yapmıştır. Hafter ve destekçileri Libya'da tanınmayan bir paralel hükümet gibi hareket etse de Moskova'ya yaptığı ziyaret sırasında bir kahraman gibi karşılanmıştır. Rus silahlı özel şirketlerle yapılan bir anlaşmaya göre Hafter, Libya'da ele geçirdiği petrol üretim tesislerinin mayınlardan arındırılması ve güvenliğinin sağlanmasından sonra elde edilecek gelirden pay almayı planlamıştır. Kısacası Rusya ve Hafter Libya'nın yer altı kaynaklarının yönetimi konusunda anlaşmış görünmektedir (Sevim, 2012).

Rusya her ne kadar doğrudan Hafter'e desteğini açıklamayıp inkâr politikası izlese de Rus paralı askerinin Libya topraklarında olduğu kesinleşmiştir. Rusya'nın Afrika'dan sorumlu temsilcisi yaptığı açıklamada, ABD'nin Rus Wagner özel güvenlik şirketine bağlı paralı askerlerin Libya'da olduğu ve Hafter güçlerine destek verdiği iddiasını reddederek haberlerin Rusya'nın Libya politikasını itibarsızlaştırmaya çalıştığını iddia etmiştir. ABD Afrika Komutanlığı ise en az 2.000 Rus paralı askerî Hafter grubuyla birlikte savaştığını ve bunun birden fazla kaynaktan teyit edilebileceğini belirtmiştir. Rus paralı askerlerin Libya'da bir savaş silahı olarak kullanılmasının ardından bu durumun jeopolitik bir araca dönüştüğü de iddialar arasındadır. Ulusal Mutabakat Hükümeti güçlerinin Türkiye'nin desteğiyle Hafter grubu

saldırılarına karşı başlattığı püskürtme operasyonu sonucunda Rus Wagner grubu da buna paralel olarak ülkenin doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır. Rus Wagner grubunun çekilmesinin temel nedeni, Türkiye tarafından geliştirilen ve Libya’da kullanılan SİHA’lar ve diğer son teknoloji silahlardır. Suriye İnsan Hakları Gözlemevi, Rusya’nın Humus’ta yaklaşık 1000 Suriyeliyi Libya’da savaşmaları için eğittiğini ve silahlandığını belirtmiştir. Rusya, gizli askerî iş birliği sayesinde Hafter güçlerinin sahadaki hareket kabiliyetini arttırmıştır. Bu durum hem Rusya’nın hem de Hafter’in işine gelmektedir. Böylece Rusya, paralı askerleri sayesinde Libya topraklarındaki nüfuzunu ve kontrolünü genişletmiş ve Hafter üzerinde manevi bir baskı oluşturmuştur. Hafter de Ruslar sayesinde cephesini genişletme hedefine ulaşmaya çalışmaktadır. Ruslar sadece paralı asker göndermekle kalmamış, aynı zamanda Hafter güçlerine hava desteği de sağlamıştır (Sukhankin, 2020).

Rusya’nın daha önce Libya’ya hava desteği sağlamadığı yönündeki açıklamalarının aksine ABD, Rusya’nın aralarında MiG-29 avcı uçakları ve SU-24 avcı bombardıman uçaklarının da bulunduğu NATO müttefiklerini tehdit edebilecek 14 savaş uçağı gönderdiğini tespit ettiklerini açıklamıştır. Tespit edilen uçakların Hafter kontrolündeki Al-Jufra hava üssüne inmek için İran ve Suriye hava sahasını kullandığı da ortaya çıkmıştır. ABD’li üst düzey bir general de Rusya’nın Libya’da bir yer edinmesi hâlinde hem Avrupa’yı hem de NATO müttefiklerini tehdit edebilecek uzun menzilli füze sistemleri konuşlandırabileceğini, Rusya’nın müdahalesinin temel nedenlerinden birinin petrole erişim, diğerinin ise Avrupa’yı kısa mesafeden etkileyebilecek silahları konuşlandırmak için stratejik bir üs kurmak olduğunu ifade etmiştir. ABD’li yetkili ayrıca Rus uçaklarının Hafter güçlerinin yanında savaşmak üzere gönderilen paralı askerlerden oluşan Rus Wagner grubuna hava desteği sağladığını ifade etmiştir (Baldor, 2020).

ABD’nin bu iddialarını güçlendiren bir başka haber de BBC’de yayınlanmıştır. Haberde Libya’da faaliyet gösteren Rus Wagner paralı asker grubunun Hafter’e bağlı silahlı gruplarla birlikte hareket ettiği, Hafter’in Trablus’a yönelik saldırılarında yer aldığı ve Wagner paralı asker gruplarının sayısının 2000 civarında olduğu, 2020 yılının son aylarında Libya’da varılan ateşkesin ülkedeki yabancı savaşçıların ülkeyi terk etmesini öngördüğü ancak Rus Wagner grubunun hâlâ ülkeyi terk etmediği vurgulanmıştır. Bir başka gelişmede ise UMH güçleri Libya’da faaliyet gösteren iki Rus vatandaşını ülkenin “içişlerine karışmaya teşebbüs” suçlamasıyla tutuklanmasıdır (“Wagner Grubu...”, 2020).

Rusya konusunda bir diğer çekince de NATO ve Avrupa’nın Doğu Akdeniz ile arasındaki iletişimi kısıtlayacak nitelikteki silahlara sahip olmasıdır. Bu silahların birçoğu hâlen Suriye’de konuşlu bulunmaktadır. Bu silahlar Doğu Akdeniz’de ve Libya’da faaliyet

gösterebilecek herhangi bir gücün etkinliğini azaltabilecek silah sistemleridir. Öte yandan Rus silahları, Libya hükümetini destekleyen ve ülkede birliği sağlamaya çalışan Türkiye'yi hem Libya'da hem de Doğu Akdeniz'de tehdit edebilecek nitelik taşımaktadır (Jay, 2022). Rusya'nın Ukrayna topraklarını işgal etmesiyle birlikte Libya'daki faaliyetleri yavaşlamış ve Rus güçlerinin büyük kısmı Ukrayna'ya yoğunlaşmıştır (Mınıc, 2022). Ukrayna topraklarının işgali aynı zamanda küresel bir gıda ve enerji krizine yol açmış, birçok ülke ciddi tedarik zinciri sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Rusya'nın işgali karşısında başta ABD olmak üzere birçok Avrupa ülkesi Rusya'ya karşı ambargo başlatmış, Rusya da ambargolara karşılık olarak Avrupa'ya hem doğal gaz hem de petrol sevkiyatını durdurma noktasına getirmiştir. Bu olaylar karşısında Libya'nın önemi daha da artmıştır. Avrupa devletleri Rusya'ya alternatif petrol ve doğal gaz kaynakları arayışına girmiş ve Libya Avrupa kıtasına en yakın ve en uygun maliyetli tedarik konumuna getirmiştir (Middleeastmonitor, 2022).

3. 2. Libya- Türkiye İlişkileri

Türkiye ile Libya arasındaki ilişkiler 1551 yılında Libyalıların Osmanlı Devleti'nden yardım istemesiyle başlamıştır. İlerleyen dönemde Libya'nın İtalyan işgalinden kurtulup bağımsızlığını kazanmasının ardından başbakan, bakanlar ve birçok askerî yetkili Türkiye'den getirilmiştir. Bu kadar yakın ilişkilere sahip iki ülke arasında köklü tarihi bağlar olduğu anlamına gelmektedir. Muammer Kaddafi'nin 1969 yılında iktidara gelmesinden bu yana Türkiye ile Libya arasındaki ilişkiler ekonomik odaklı olsa da iki ülke halkları her zaman karşılıklı dostane bir tutum içinde olmuştur (Kekilli, 2017). Bu ortak bağlar nedeniyle Türkiye'nin gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Libya'nın Türkiye'ye verdiği destek ve bu desteğin ardından Türk şirketlerinin Libya'daki faaliyetleri iki ülkeyi birbirine bağlayan en önemli unsurlar arasında gösterilebilir. İlerleyen dönemlerde ülkeyi yöneten Muammer Kaddafi'nin beklediği desteği alamadığını düşünerek Türkiye karşıtlığını artırması iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Türkiye'nin 1990'lı yıllarda İsrail ile ilişkilerini geliştirmesi Kaddafi cephesinde olumsuz bir havanın esmesine neden olmuş, hatta Türkiye daha da ileri giderek 13 Haziran 1997 tarihinde Trablus büyükelçisini geri çekmiştir. Yeni bir büyükelçinin atanması 1998 yılını bulmuştur (Yaycı, 2011). Libya'da iç karışıklıklar başladığında Türkiye, Libya halkının fazla zarar görmemesi için Kaddafi yönetimine iktidarı bırakması, ülkedeki çatışmaların sona erdirilmesi ve halkın sesine kulak verilerek reformlar yapılması planına sıcak bakmış ve bu yönde çağrılar yapmıştır (Kekilli, 2017).

Mısır ve Fransa Libya iç savaşında Hafter'i gizlice desteklerken Türkiye Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne alenen destek ve iş birliği teklif etmiştir (Tanchum, 2020). Akdeniz havzasındaki büyük oyun, Libya'da patlak veren iç savaşın bir sonucu olarak daha da karmaşık hâle gelmiştir. Fransa ve Mısır, jeopolitik konumu ve statüsü nedeniyle Türkiye'nin Güney Akdeniz kıyılarında ve Sahra Altı Afrika'da artan etkisinden rahatsız olmuşlardır. İkili arasındaki ortaklığa daha sonra Birleşik Arap Emirlikleri de katılmıştır. Bu üç ülke arasındaki ilişki o kadar ilerlemiştir ki Kızıldeniz'den Doğu Akdeniz'e kadar yedi adet deniz üssü inşa edilmesine kadar varmıştır (Kızılay, 2021).

Türkiye, Libya'nın yer altı kaynakları ve zenginliklerini ele geçirmeye çalışan Hafter'e karşı ülkenin yasal temsilcisi olan Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni hem askerî hem de siyasi açıdan destekleme kararı almıştır. Türkiye'nin amacı ülkedeki akan kanın durması ve huzurun sağlanması için her türlü tedbirin alınmasıdır. Çünkü Türkiye'nin Libya halkı ile tarihsel bağları bulunmaktadır. Öte yandan BAE, Suudi Arabistan, Mısır ve Rusya gibi ülkelerin doğrudan ve dolaylı vermiş oldukları destekler sayesinde Hafter güçleri ülkenin doğusunu ve güneyinin büyük bir bölümünü elinde tutmaktadır. Hafter'in kullanmış olduğu insansız hava araçlarını ve diğer silah ve teçhizatlarını kullanılmaz hâle getirmek için Türkiye tarafından üretilen KORAL Elektronik Harp Sistemleri yine Libya'nın belirli bölgelerine konuşlandırılmıştır. Yine buna benzer sistemlerin kullanımı konusunda da teknik personel yetiştirmek amacıyla da destek vermektedir. Hafter güçleri, başkent Trablus'ta bulunan bir askerî okula hava saldırısı düzenlemesi sonucunda 30 Libya askerî öğrencisi hayatını kaybetmiştir. Bu saldırı sonrası Ulusal Mutabakat Hükümeti güçleri, Türkiye'nin de desteği ile Hafter'e karşı askerî harekât başlatmış ve ağır kayıplar verdirmiştir. Bu kayıplardan sonra Hafter geri çekilmek zorunda kalmıştır (Daragahi, 2020).

Türkiye, Libya'daki hamleleri ile sadece UMH'ye değil aynı zamanda çatışmaları destekleyen perde arkasındaki ülkelere de bir anlamda mesaj vermiştir. Türkiye'nin Libya'ya olan desteği, Mısır ve Fransa'yı daha da endişelendirmiştir. Bu sebeple her iki ülkenin tepkileri gün geçtikçe artmaya devam etmiştir. Mısır, Ulusal Mutabakat Hükümeti birliklerinin Sirte'ye doğru yönelmesi hâlinde askerî cevap verme tehdidinde bulunmuş, Fransa ise Türk Hükümeti'nin UMH'ye bağlı güçlerine olan desteğini "kabul edilemez" olduğunu açıklamıştır. Türkiye'nin askerî birliklerinin ve teçhizatının bulunduğu El Vatiye hava üssü Rafael marka savaş uçaklarının bombalaması ve bu eylemin Türk Savunma Bakanı Hulusi AKAR ile beraberindeki üst düzey yetkililerin ziyaretinin hemer ardından yapılması, bu uçaklara sahip olan Fransa ve Mısır tarafından Hafter operasyonlarına yönelik bir cevap olarak nitelendirilmiştir. Türk askerî unsurlarının ve insansız hava araçlarının El-Vatiye üssünde

konuslu bulunması, Hafter ve destekçileri için direk olarak tehdit olduğu izlenimi vermiştir. Mısır devlet başkanı yapmış olduğu açıklamada UMH güçlerinin Sirte sınırlarını aşmasının kırmızı çizgileri olduğunu açıklamıştır (Guesmi, 2020).

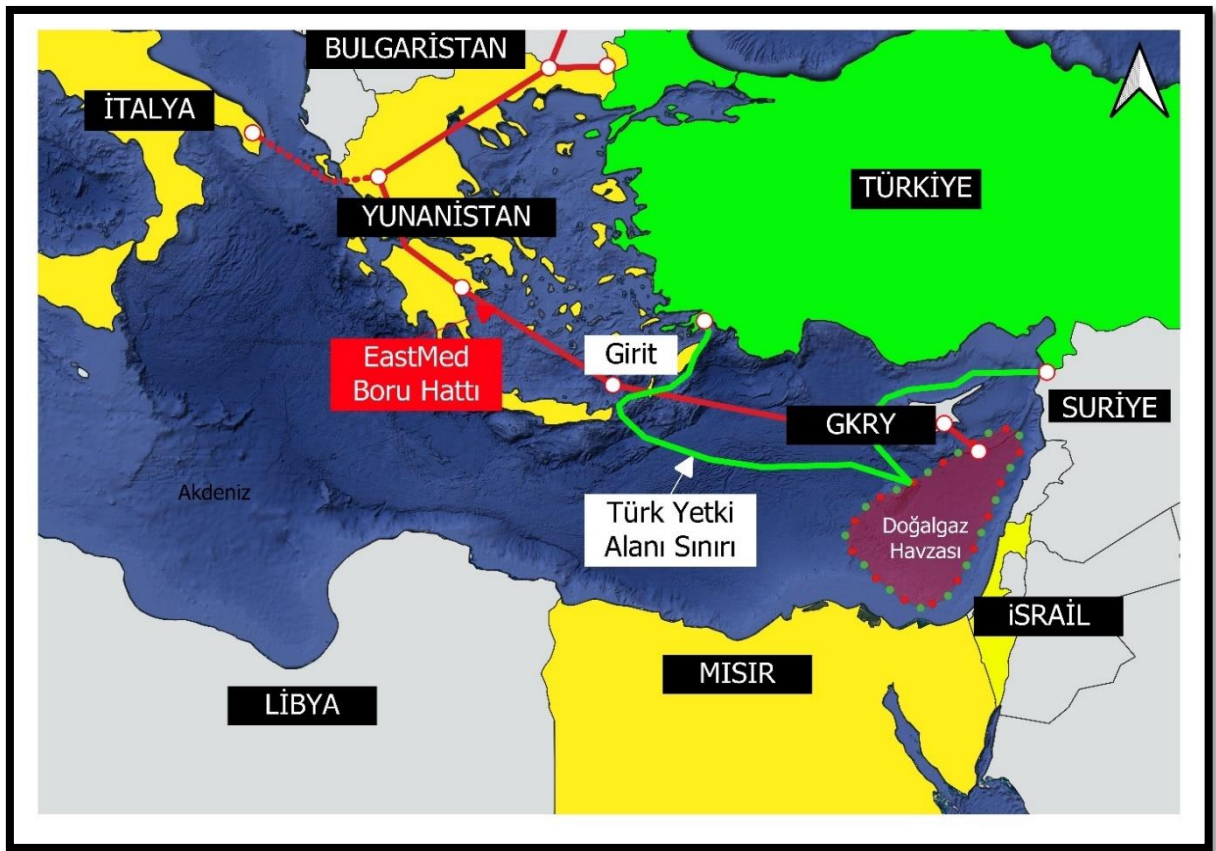
Türkiye, Libya'ya askerî malzemenin yanı sıra kamu kurumlarının tekrar işlerlik kazanması için de destek vermektedir. Bu amaçla yakın zamanda Muammer Kaddafi döneminde başlatılan büyük inşaat projelerinden doğan alacakların tahsili için de bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma, Türkiye'nin Libya'daki yatırımlarının yol haritasını yeniden belirlemiştir. Anlaşmaya göre Libya'nın yeniden inşası için yaklaşık 50 milyar dolar yatırıma ihtiyaç olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye, Çin'den sonra Libya'nın en büyük ikinci ihracatçısı hâline gelmiştir. Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı 1,5 milyar doları aşmış durumdadır. İki ülke arasındaki mali sorunların çözümüne ilişkin anlaşmanın ardından her iki ülkenin merkez bankaları arasında ekonomik iş birliğinin geliştirilmesine ilişkin anlaşmalar imzalanmıştır. Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin Libya halkının ekonomik ve altyapı sorunlarını çözmeye devam etmesi aynı zamanda halk nazarında da güven kazanmasını sağlamıştır. Öte yandan Türkiye'nin Libya'da artan etkisi Fransa gibi İtalya'yı da endişelendirmiştir. Türkiye, Katar ile kurduğu stratejik ortaklık aracılığıyla Libya'daki etki alanını genişletmeye devam etmektedir. Katar da Türkiye'nin desteğiyle Libya'nın komşusu Tunus'a yaklaşık 3 milyar dolar yatırım yaparak bu ülkede yatırımları bulunan İtalya'yı geride bırakmıştır (Orhan Coskun, 2020).

Libya'da dolaylı olarak karşı karşıya gelen Türkiye, Mısır, İtalya ve Fransa, Akdeniz havzasının nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Aynı zamanda Doğu Akdeniz, Afrika, Avrupa ve Orta Doğu arasındaki ticaret ve enerji geçiş yollarının kontrolü için verdikleri mücadele Akdeniz'in stratejik önemini daha da artırmaktadır. Libya'daki dolaylı mücadele Doğu Akdeniz'de de kendisini göstermiştir. Bu kapsamda Mısır ve Fransa, Yunanistan ile birlikte Ağustos 2020'de üçlü bir ortak deniz tatbikatı gerçekleştirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Jeolojik Araştırmalar Kurumu, 8 Nisan 2010 tarihinde yayınladığı bir raporda, dünyadaki en büyük petrol ve doğal gaz rezervlerinin Doğu Akdeniz'de olduğunun tahmin edildiğini açıklamıştır. Rapora göre bölgede 3,45 trilyon metreküp doğal gaz ve 1,7 milyar varil petrol olduğu tahmin edilmektedir. (Yaycı, 2011).

Bu açıklamaların ardından Doğu Akdeniz'de arama tarama faaliyetleri artmaya başlamıştır. İlk olarak 2015 yılında Mısır karasuları içerisinde yer alan Zohr bölgesinde büyük miktarda doğal gaz rezervinin keşfedilmesinin ardından Mısır, bu bölgeden çıkarılacak doğal gazı Avrupa'ya pazarlamak için Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni dâhil etmeden

İsrail, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile iş birliğine gitmiştir. Bu durum sorunları da beraberinde getirmiştir (Kakışım, 2020). Bu anlaşmaya göre Yunanistan, Libya karasuları içerisinde yaklaşık 39 bin m²'lik bir alanı işgal etmiştir. Yaklaşık 7 milyar dolara mal olması planlanan EastMed adı verilen doğal gaz boru hattının Güney Kıbrıs Rum yönetiminin güney kıyılarından yaklaşık 170 km açıktan başlayarak Yunan adaları ve anakarasını takiben İtalya'nın Otranto kentine (yaklaşık 2.200 km) ulaştırılması planlanmaktadır (Taşçı, 2019). Bu kapsamda EastMed boru hattı ve Türk Yetki Alanı sınırını gösteren harita CBS ortamında ve açık kaynak kodlu QGIS yazılımı kullanılarak oluşturulmuştur.

Harita 4: EasMed Boru Hattı ve Türk Yetki Alanı

Kaynak: CBS ortamında ve açık kaynak kodlu QGIS yazılımı kullanılarak oluşturulmuştur.

Her ne kadar kendi aralarında anlaşmış olsalar da planlanan boru hattının Türkiye'nin deniz yetki alanından geçecek olması sorunlu bir durum teşkil etmektedir. Türkiye, Mavi Vatan olarak adlandırdığı kendi karasularında izinsiz yapılacak hiçbir projeye izin vermeyeceğini her platformda dile getirmektedir (Kansu, 2020).

Türkiye'nin Mavi Vatan olarak adlandırdığı bölgede izinsiz sondaj yapmak isteyen İtalyan ENI şirketine ait gemi Türk Deniz Kuvvetleri tarafından engellenmiştir. Bunun üzerine ENI, Fransız Total şirketi ile ortak olarak bölgedeki faaliyetlerine devam etme kararı almıştır. Bu iki şirket Cezayir'deki sondaj faaliyetlerinde de güçlerini birleştirme kararı almıştır.

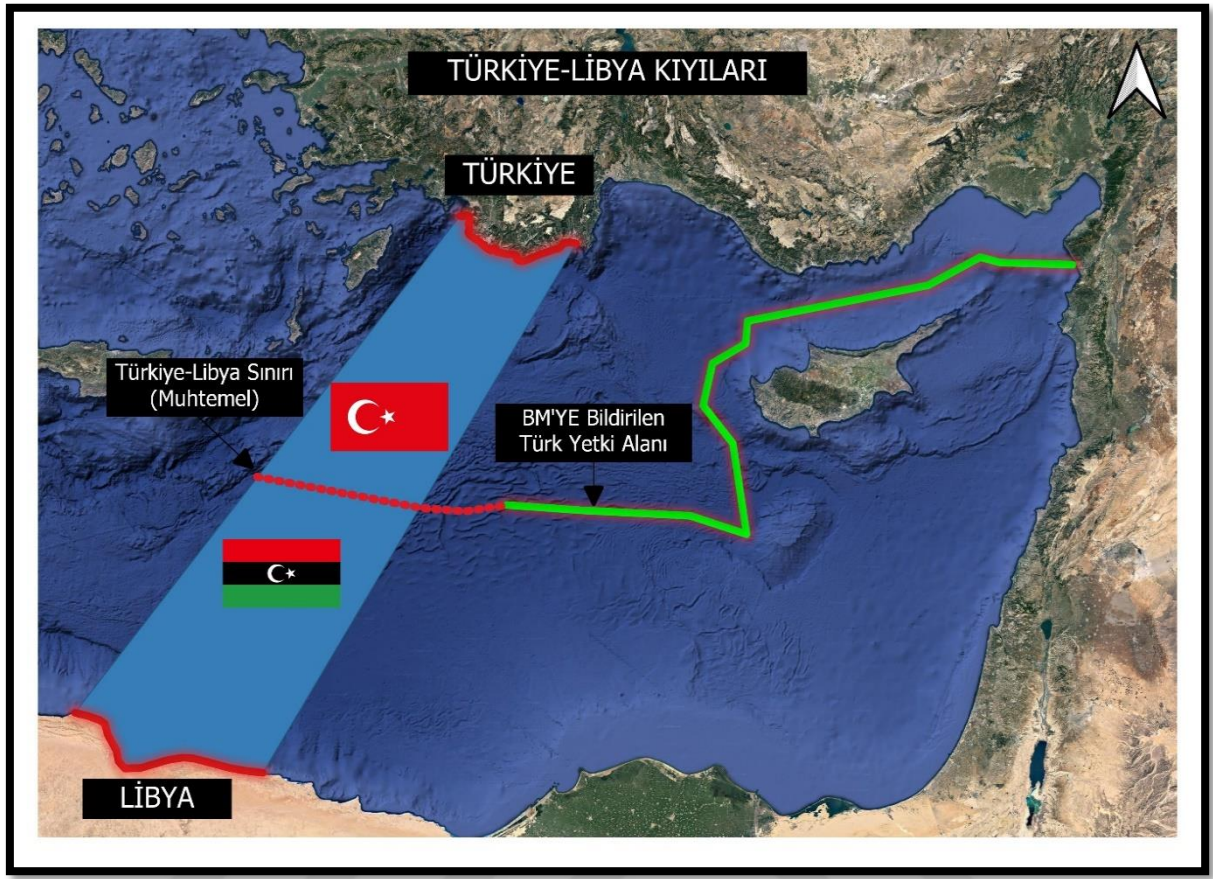
Libya'dan sonra Cezayir'e de yatırım yapma kararı alan Türkiye, ticaret hacmini 3,5 milyar dolara çıkarmayı hedeflemektedir. Fransız Total şirketinin Libya'da daha önce Shara petrol sahası ve Al-Jurf offshore petrol sahasındaki hisseleriyle sınırlı olan faaliyetleri, Doğu Akdeniz'de ENI ile yapılan anlaşmanın ardından Libya'nın Wafa petrol operasyonundan hisse almasıyla bir üst seviyeye taşınmıştır. Bu durumun İtalya ve Fransa arasındaki ticari faaliyetlerin daha da artmasının önünü açması muhtemeldir (Watkins, 2022).

Bu gelişmelerin ardından Fransız enerji şirketi Total, Güney Kıbrıs Rum yönetimi ile bir anlaşma imzalayarak hidrokarbon arama ruhsatı almıştır. Bu durum zaten karmaşık olan Doğu Akdeniz'i daha da karmaşık hâle getirmiştir. Doğu Akdeniz'de stratejik olarak kenara itilen Türkiye, 27 Kasım 2019'da Libya'nın uluslararası alanda tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti ile bir Deniz Yetki Alanı Anlaşması imzalamıştır (Cohen, 2020). Bu anlaşmaya göre Türkiye ve Libya Deniz Yetki Alanı sınırını gösteren ve yukarıda verilen harita yine CBS ortamında ve açık kaynak kodlu QGIS yazılımı kullanılarak oluşturulmuştur.

29 Kasım 2019 tarihinde de Yunanistan, Türkiye ile Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti arasında imzalanan MEB anlaşmasını yasadışı ve haklarının ihlali olarak kınamıştır. Türkiye ise anlaşma kapsamındaki haritanın Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanmasıyla anlaşmanın uluslararası yasallık kazandığını ilan etmiştir (Nedos, 2020).

Türkiye ile Libya arasındaki bu anlaşma, Yunanistan'ın Mısır, İsrail ve Güney Kıbrıs Rum yönetimi ile imzaladığı Münhasır Ekonomik Bölge Sınır Anlaşmalarının geçerliliğini sorgulanır hâle getirmiştir. Aslında yaşanan gelişmelerden sonra Libya iç savaşının arkasında kimin olduğu da netleşmektedir. Türk karasularında hidrokarbon araması yapmak isteyen İtalyan ENI şirketi, Türk Deniz Kuvvetleri tarafından engellenince güçlerini birleştirmek için rakip şirket Fransız Total ile büyük çaplı bir ortaklığa imza atmıştır. Bunun nedeni Doğu Akdeniz'de ve Libya'da tek başına mücadele etmek yerine gücünü birleştirerek daha etkin olmaya çalışmaktır. Diğer taraftan Yunanistan, Türkiye ile Libya'nın yapmış olduğu anlaşmayı manüple etmek için iki ülkeyi bulduğu her platformda şikâyet etmekte ve Türkiye'yi kendi çıkarları doğrultusunda oluşturulan Sevilla haritasında belirtilen sınırlara hapsetmeye çalışmaktadır (Taşçı, 2019).

Harita 5: Türkiye ve Libya Deniz Yetki Alanları

Kaynak: CBS ortamında ve açık kaynak kodlu QGIS yazılımı kullanılarak oluşturulmuştur.

Doğu Akdeniz’de devam eden gerginlik 10 Haziran 2020 tarihinde Libya açıklamalarında Türk ve Fransız gemileri arasında sürüşmeye sebep olmuştur. Bu olay NATO içinde de tartışmaları beraberinde getirmiştir. NATO Genel Sekreterliği konuyla ilgili 130 sayfalık bir soruşturma raporu hazırlatmış ve raporda, Fransa’nın iddia ettiği gibi Türk savaş gemilerinin Fransız savaş gemisini radarını kilitleyerek taciz ettiğine dair herhangi bir metne yer vermemiştir. Libya konusunda farklı görüşlere sahip olan Türkiye ve Fransa, birbirlerini Doğu Akdeniz’de tehlikeli oyunlar oynamakla suçlamıştır. Fransa tarafından yapılan açıklamada, NATO’nun Sea Guardian misyonu kapsamında Doğu Akdeniz’de görev yapan Courbet fırkateyninin Libya’ya uygulanan silah ambargosunu ihlal ettiğinden şüphelenilen bir gemiyi kontrol etmek istediği ancak gemiye eşlik eden Türk savaş gemilerinin Fransız fırkateyninin radarını üç kez kilitleyerek müdahale ettiği belirtilmiştir (“Akdeniz’de Türk-Fransız çekişmesi...”, 2020).

Harita 6: Sevilla Haritası

Kaynak: (Güngörmez, 2020)

Doğu Akdeniz’de yaşanan gelişmelerle ilgili olarak Yunanistan, Birleşmiş Milletler daimî büyükelçisi aracılığıyla BM Genel Sekreteri’ne 17 Kasım 2022 tarihli bir mektup göndermiştir. Mektubun içeriğinde Yunanistan, Türkiye ile Libya arasında deniz yetki alanlarının belirlenmesine ilişkin imzalanan mutabakat zaptının uluslararası hukuka uygun olmadığını ve Yunanistan’ın egemenliğine zarar verildiğini iddia etmiştir. Mektupta ayrıca mutabakat zaptına uluslararası alanda birçok tepki olduğu, Yunanistan’ın yetki alanlarının belirtilmediği ve hakları olduğu, Libya konusunda 2020 yılında çizilen yol haritasına uygun olmadığı da belirtilmiştir (Kırbaki, 2022).

Yunanistan’ın Birleşmiş Milletler’e gönderdiği mektuba Türkiye ve Libya, BM daimî temsilcileri aracılığıyla ortak bir mektupla yanıt vermiştir. Cevap mektubunda Yunanistan’dan “temelsiz suçlamalarına, düşmanca söylemlerine ve tansiyonu yükselten eylemlerine son vermesi ve iki komşu ülkenin egemen kararlarına saygı göstermesi” istenmiştir. Ayrıca Yunanistan’ın mevcut Libya hükümetini “temelsiz iddialar ve argümanlarla” “zayıflatmaya” çalıştığı vurgulanmıştır. Öte yandan Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti’nin uluslararası arenada ülkesi adına her türlü anlaşmayı akdetme ve feshetme yetkisine sahip olduğu da ifade edilmiştir. İki ülke arasında 27 Kasım 2019 tarihinde imzalanan anlaşmanın Birleşmiş Milletler Şartı’nın 102’nci maddesine uygun olarak tescil edildiği, hukuka uygun eşit çözüme dayalı bir

anlaşma olduğu, Yunanistan'ın egemenlik haklarının ihlal edildiği yönündeki iddialarının kabul edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Aynı mektupta, mutabakat zaptının imzalanmasının ardından Yunanistan'ın Mısır ile söz konusu alan için yaptığı benzer anlaşmanın “*hükümsüz ve geçersiz*” olduğu da ifade edilmiştir (Yürük, 2022).

Türkiye'nin Libya'daki ve Afrika kıtasındaki faaliyetleri Doğu Akdeniz stratejisinden bağımsız düşünülmemelidir. Bu nedenle Türkiye mevcut Libya yönetimi ile ilişkilerini sağlam tutmaya çalışmaktadır. İki ülke arasında imzalanan anlaşmaların temelinde de bu yatmaktadır. Anlaşma hiçbir şekilde tek taraflı çıkar amacı gütmemekte ve her iki tarafın da hak ve menfaatlerini kapsamaktadır. Dünyada enerji kaynaklarına olan ihtiyaç her geçen gün artarken, enerji sorunu önümüzdeki yıllarda da artarak devam edecektir. Son olarak Doğu Akdeniz'de arama faaliyetleri yoğunlaşmıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın en önemli yer altı kaynakları olan petrol ve doğal gazın tespiti, çıkarılması ve kontrolü dünya devletlerinin politikalarının merkezinde yer alan bir konudur. Bu bağlamda denizlerde ve kutup bölgelerinde yer altı kaynaklarının keşfi tüm dünya devletlerinin dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda Doğu Akdeniz'de keşfedilen petrol ve doğal gaz kaynakları hem bölge ülkelerinin hem de küresel güçlerin dikkatini çekmiştir (Yaycı, 2011)

3. 3. Libya Rusya İlişkileri

Rusya'nın Libya topraklarına olan ilgisi 1945 yılında Stalin'in Trablus'u kontrol etme hayaliyle başlamıştır. Soğuk Savaş yıllarında dönemin Libya lideri Muammer Kaddafi ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişki Stalin'in hayalini kısmen gerçekleştirmeye yetmiştir. O zaman da şimdi olduğu gibi Libya'nın stratejik konumu ve yer altı zenginlikleri Rusya'yı diğer ülkeler kadar cezbetmiş ve Libya'nın iç karışıklıklarından faydalanma girişimlerini ön plana çıkarmıştır. Şimdiye kadar Moskova'nın Libya toprakları üzerindeki emelleri dört hedefle karakterize edilebilir. Birincisi, Hafter'i veya başka bir alternatifi gelecekte iyi bir müşteri hâline getirmeye çalışmak için Rusya, hayatta kalmasını sağlayacak her türlü desteği sağlamaya çalışmakta, özellikle ekonomik ve siyasi açıdan sorunlu devletleri ele geçirmek için çaba sarf etmektedir. Bunu Suriye örneğinde de görmek mümkündür. İkinci olarak Libya devletinin durmuş petrol ve gaz yatırımlarını canlandırmak ve sahiplenmek, böylece Rusya'nın uzun vadeli hedeflerine ulaşması açısından büyük önem arz etmektedir. Az gelişmiş veya sorunlu Libya petrol endüstrisine görünüşte meşru yatırımlar sunarak Rus firmalarına ekonomik beklentilerini gerçekleştirmeleri için fırsatlar sağlamaya çalışmaktadır. Üçüncüsü, Moskova NATO'nun güney kanadını kuşatabilecek üsler kurmaya çalışmakta ve bu nedenle Libya'nın

stratejik konumu göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Rus birliklerini Karadeniz dışında barındırabilecek ve Afrika topraklarının derinliklerindeki faaliyetleri destekleyebilecek deniz ve hava üsleri için birden fazla seçenek sunmaktadır. Dördüncü ve son olarak Rusya'nın Libya'daki varlığını sürdürmek, gücünü göstermek ve Batı üzerinde baskı kurmak için Libya'yı kullandığı söylenebilir (CSIS, 2020).

Soğuk Savaş sırasında Libya'nın silahlarının çoğu Sovyetler Birliği tarafından tedarik edilmiştir. Rusya'nın Libya'daki ekonomik çıkarları, Birleşmiş Milletler yaptırımları ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü nedeniyle 1990'lara kadar sınırlı kalmıştır. 2003 yılında Libya üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla birlikte Rus lider Putin Libya'yı ziyaret etmiştir. Putin, Libya'yı ziyaret eden ilk Rus Devlet Başkanı olmuştur. Ocak 2010'da Rusya ile Libya arasında 2 milyar doları aşan bir silah tedarik anlaşması imzalanmıştır. Libya'da faaliyet gösteren çok sayıda Rus petrol şirketi bulunmaktadır. Libya'daki iç karışıklık nedeniyle Rusya vatandaşlarını tahliye etmiştir. Rusya, Libya'ya müdahalede en istekli olan Fransa başta olmak üzere İngiltere ve ABD ile yaklaşık iki yıl boyunca iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Rusya'nın Libya'ya müdahale etmemesi karşılığında Dünya Ticaret Örgütü üyeliği sözü verildiği de iddialar arasındadır. ABD'nin Gürcistan'a Rusya'nın DTÖ üyeliğini engellememesi için baskı yaptığı da belirtilmiştir. İddia edildiği gibi de ilerleyen dönemde Rusya resmen Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuştur. Libya'daki iç karışıklıkların ardından ülkeye askerî bir operasyon düzenlenmesi için geniş bir uluslararası destek oluşmuştur. Bu nedenle Rusya Birleşmiş Milletler oylamasında veto hakkını kullanmış olsaydı bile operasyon Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin izni olmadan gerçekleşebilir, bu durumda Rusya'nın Güvenlik Konseyi yetkisini tehlikeye atabilirdi. Bu nedenle çekimser kalmak Rusya için iyi bir çözüm olarak görülmüştür. 26 Şubat 2011 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Rusya'nın da desteğiyle 1970 sayılı kararı oybirliğiyle kabul etmiş, bu karar Birleşmiş Milletler Şartı'nın 41. maddesinde belirtilen yaptırımları, yani Libya'daki Kaddafi rejiminin kınanmasını, Libya'ya silah ambargosu uygulanmasını, seyahat yasağı getirilmesini ve diğer askerî olmayan yaptırımları içermektedir. Bu karar Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne Kaddafi rejimine karşı askerî güç kullanma yetkisi vermese de Irak, İran ve Sırbistan'a ilişkin kararlarda olduğu gibi müdahale etmeme ilkesinin ihlali olarak değerlendirilebilir. Oylama öncesinde Rusya, Libya rejiminin kendi sivil halkına yönelik saldırılarının etkili bir şekilde kınanmasına katkıda bulunmuştur. BM'deki oylamanın ardından Rusya'nın Birleşmiş Milletler temsilcisi Vitaly Churkin, Libya rejiminin sivillere yönelik saldırıları hakkında konuşmuş ve rejimi uluslararası toplumun taleplerini karşılamaya çağırmıştır (Larssen, 2016).

Libya'daki durum Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1970 sayılı kararının kabul edilmesinden bu yana daha da kötüleşmiş, Libya toprakları üzerinde uçuşa yasak bölge ilan edilmesi birçok ülke tarafından gündeme getirilmiştir. Durumun tırmanması ve kötüleşmesi nedeniyle Libya devletinin Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi üyeliği askıya alınmıştır. Rusya'nın BM temsilcisi Sergey Karev, Rusya'nın Libya rejimi aleyhindeki oylamaya katkıda bulunduğunu ancak Libya'da devam eden iç çatışmanın uluslararası toplumun herhangi bir müdahalesi olmadan barışçıl bir şekilde çözülmesi gerektiğini söylemiştir. BM Genel Kurulu'ndaki oylamadan bir gün önce Rusya nasıl oy kullanacağına karar vermiş ve dönemin Rusya Devlet Başkanı Medvedev yaptığı açıklamada Dışişleri Bakanı'na gerekli talimatların verildiğini söylemiştir. 17 Mart 2011 tarihinde Rusya, Çin, Almanya, Hindistan ve Brezilya Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 1973 sayılı kararın oylamasında çekimser oy kullanmıştır. Karar Libya toprakları üzerinde uçuşa yasak bölge oluşturulmasına ve sivil halkın korunmasına yönelik tedbirler alınmasına izin vermektedir (Megerisi, 2020)

3. 4. Libya Amerika Birleşik Devletleri İlişkileri

Libya ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Libya 1951 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra ABD ile bir dizi anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalara göre ABD, Libya topraklarında bir hava üssü kurmuş ve bazı ekonomik kazanımlar elde etmiştir. 1963 yılında petrolün bulunmasıyla ilişkiler daha da gelişmiş ve ABD petrol şirketleri büyük ayrıcalıklar elde etmiştir. 1969 yılında ülkede yaşanan askerî darbenin ardından ilişkiler belli bir süre normal seyrinde devam etmiştir (Sawani, 2014)

Zamanla Libya lideri Muammer Kaddafi ABD'ye karşı sert açıklamalar yapmaya başlamış ve bazı çevreler Kaddafi'nin elde ettiği petrol gelirlerinden bazı terörist grupları desteklediğini iddia etmiştir. Bu nedenle ABD, Libya ile diplomatik ilişkilerini sonlandırmış ve uzun yıllar boyunca yaptırımlar uygulamıştır. 2003 yılında Kaddafi'nin önceki olumsuz politikalarından vazgeçmesinin ardından ABD ile ilişkiler yeniden düzelmeye başlamış ancak bu ilişki 2011 yılında başlayan iç karışıklıklara kadar sürmüştür (Zoubir, 2011). 2011 yılında Arap Baharı olarak adlandırılan protestolardan etkilenen bazı Libyalılar Kaddafi rejimine karşı ayaklanmış ve başta ABD olmak üzere bazı NATO üyeleri sivilleri korumak adına Kaddafi'nin devrilmesine yardımcı olmuştur (Sawani Y. M., 2014). Ancak bugün, Libya'da öngördükleri özgürlük ve istikrar bekledikleri gibi olmamış ve ülke giderek iç savaşa sürüklenmiştir. ABD, Fransa ve İngiltere gibi devletlerin müdahalesi ülkede siyasi ve askerî istikrarsızlığı beraberinde getirmiş, ülkedeki güvenlik sorunu giderek artmıştır. Ülkedeki bazı kabileler isyanın nedenlerini bir kenara bırakarak kendi aralarında üstünlük mücadelesi vermeye başlamıştır

(Woźniak, 2015). Yine Batılı güçlerin dış müdahalesi bir halk ayaklanmasını trajediye dönüştürmüş ve ülke iç savaşa sürüklenmiş olsa da ABD müdahalesinin ardından ülkeyi terk etme kararı almıştır. Bu da ABD'nin amacının sadece rejimi devirmek olduğunu ve sonrasında halkın kendi kaderiyle baş başa bırakıldığını göstermektedir (Blanchard, 2018).

3. 5. Libya İngiltere İlişkileri

İngiltere'nin Libya ile ilişkileri, Muammer Kaddafi'nin 1970'lerden sonra çeşitli isyancı ve terörist gruplara verdiği destek nedeniyle uzun süre olumsuz seyretmiştir. 1984 yılında Libya'daki İngiliz Büyükelçiliği önündeki protestolar sırasında bir polisin hayatını kaybetmesinin ardından İngiltere Libya ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Libya devletinin olayın sorumluluğunu kabul etmemesi, dönemin İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher'ın 1986 yılında Muammer Kaddafi rejimine karşı düzenlenen El Dorado Kanyonu Operasyonu sırasında ABD uçaklarının İngiliz üslerini kullanmasına izin verme kararında önemli bir rol oynamıştır (Farer, 2016).

İki yıl sonra, 21 Aralık 1988'de iki Libyalı, Abdelbaset Ali Mohamed Al-Megrahi ve Lamin Khalifa Fhimah, Londra Heathrow Havaalanı'ndan New York John F. Kennedy Uluslararası Havaalanı'na giden Pan Am Boeing 747-121 uçağının İskoçya üzerinde bombalanmasıyla bağlantılı olarak düşürülen bir uçağa bomba yerleştirmek suçlamasıyla tutuklanmıştır. Yargılama sonucunda şüphelilerden Lamin Khalifa Fhimah aleyhinde delil yetersizliğinden serbest bırakılmış, diğer şüpheli Abdelbaset Ali Mohamed Al-Megrahi ise toplu katliam suçlamasıyla müebbet hapis cezasına çarptırılmış ancak sağlık sorunları nedeniyle 20 Ağustos 2009 tarihinde serbest bırakılmıştır (Kanak, 2019).

Abdülbaset Ali Muhammed Al-Megrahi'nin serbest bırakılması ABD, Birleşik Krallık ve Avrupa devletlerinde şaşkınlık yaratmış, dönemin İngiltere Başbakanı Gordon Brown, ticari çıkarlar uğruna davadaki karar alma sürecine göz yummakla suçlanmıştır. Bu arada Shell ve BP Libya'da petrol arama haklarını satın almıştır. Petrol endüstrisi İskoçya'nın en önemli işverenlerinden biridir ve Lockerbie bombalaması zanlılarının teslim edilmesi 1999 yılında Libya ile diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasına yol açmıştır. O tarihten bu yana Birleşik Krallık hükümeti ile Libya hükümeti arasındaki normalleşme hızlanmış, ilişkilerin normalleşmesinin en önemli nedenleri arasında Libya lideri Muammer Kaddafi'nin terörizme verdiği desteği sona erdirmesi kararı ve Libya'nın kitle imha silahları ve balistik füze programlarını iptal etmesi yer almıştır. Bu gelişmelere ek olarak 2004 yılında İngiltere Başbakanı Tony Blair'in ziyareti 'çöldeki anlaşma' olarak anılmıştır (Cristiani, 2014).

Libya'daki olaylar patlak verip giderek karmaşık hâl alırken, İngiltere ve Fransa Kaddafi rejimine karşı harekete geçme kararlılıklarını ortaya koymuşlardır. Birleşik Krallık, 2008 ve 2011 yılları arasında Libya'da yaşanan insan hakları ihlallerine ilişkin endişelerini dile getirmiş, Avam Kamarası Ortak İnsan Hakları Komitesi Libya hapishanelerindeki işkence iddialarına ilişkin bir soruşturma başlatmıştır. Birleşik Krallık, daha önce Birleşik Krallık ve Libya arasında imzalanan Mahkûm Transfer Anlaşması'nın gözden geçirilmesini talep etmiştir. Libya ile tüm bu olumsuz gelişmeler yaşanırken diğer yandan İngiliz silah üreticileri Libya hükûmetine silah ihracatını daha da artırmaya çalışmış ve farklı silah türleri için ihracat lisanslarını hızla elde etmiştir. Rusya, Hindistan ve Çin askerî harekâtı onaylamadıklarını açıkça belirtmişlerdir. MGK bir yandan Libya'da sivillerin korunmasına öncelik verirken diğer yandan rejim değişikliği arasında gidip gelmiştir. Bu durumun günlük olarak siyasi hedeflere uyum sağlamak zorunda kalan Birleşik Krallık ordusu üzerinde etkileri olmuştur (Farer, 2016).

3. 6. Libya Çin İlişkileri

1971 yılında Libya, Çin'in gerçek sahibinin Tayvan'daki hükûmet değil Pekin'deki komünist hükûmet olduğunu kabul eden 1758 sayılı Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararına oy veren 75 ülke arasına katılmıştır. Libya ve Çin 1978 yılında diplomatik ilişkiler kurduktan sonra her iki hükûmet de Batılı ülkelere karşılıklı olarak birbirlerini teyit eden açıklamalarda bulunmuş, Çin hükûmeti Muammer Kaddafi rejimini istikrarsız Orta Doğu ve Afrika'da güçlü bir hükûmet olarak görmüştür. Nitekim Şubat 2011'de Libya'da Kaddafi rejimine karşı kitlesel protestolar gerçekleştiğinde Çin hükûmeti temkinli davranmış ve protestoların Libya'nın iç meselesi olduğunu belirterek tarafsız kalmaya çalışmıştır. Libya'daki olaylar kötüye gitmeye başladığında ülkede faaliyet gösteren birçok Çinli işletme saldırıya uğramış ve birçok Çin vatandaşı protestolarda yaralanmıştır. Olayların tırmanması nedeniyle birçok ülkenin vatandaşlarını tahliye etmesinin ardından Çin hükûmeti de durumun ciddiyetini fark ederek önce Çinli işletmeleri iç savaş ihtimaline karşı uyarmış, ardından da yaklaşık 36 bin Çin vatandaşını Libya'dan tahliye etmiştir. Çin'in Libya'daki tüm ticari faaliyetleri sekteye uğramış ve iç karışıklıklar sırasında ikili ticaret tamamen durma noktasına gelmiştir. Çin lideri Hu Jintao, Libya'da artan iç karışıklığı gerekçe göstererek NATO öncülüğündeki olası bir askerî müdahaleyi onaylamadığını diplomatik bir dille ifade etmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Libya'da devam eden iç karışıklıklar nedeniyle ağır ve sistematik insan hakları ihlallerini gerekçe göstererek Muammer Kaddafi rejimine silah ambargosu, seyahat yasağı ve iktidardakilerin mal varlıklarının dondurulması da dahil olmak üzere yaptırımlar getiren 1970 sayılı kararı kabul etmiştir (Ding, 2016). Çin hükûmeti BM'nin 1970 sayılı kararı lehinde oy kullanmış, bu gelişmenin ardından Batılı ülkeler Libya'da uçuşa yasak bölge çağrısında

bulunmuş ancak Çin hükümeti bu fikri benimsemekte tereddüt etmiştir. 11 Mart 2011’de Çin hükümeti, sivilleri korumak için Libya’da uçuşa yasak bölge çağrısında bulunan ve yabancı işgali dışında tüm araçların kullanılmasına izin veren 1973 sayılı BM Kararı’nın oylamasında çekimser oy kullanmıştır (Evron, 2013).

Çin hükümeti bu karar tasarısında çekimser oy kullanmasına rağmen Muammer Kaddafi rejimine yönelik NATO hava saldırılarının yol açtığı sivil kayıplara ilişkin endişelerini sürekli olarak dile getirmiştir. Libya’daki NATO saldırılarına ilişkin resmî açıklamalarında Çin, BM’nin amaç ve ilkelerine, uluslararası hukuk normlarına ve Libya’nın bağımsızlık ve egemenliğine saygı gösterilmesi çağrısında bulunmuştur. Öte yandan Çin’in Libya’daki iç karışıklığa uluslararası müdahale konusundaki tutumu, eski Çin Devlet Başkanı Hu Jintao tarafından eski Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy ile yaptığı görüşmede dolaylı olarak eleştirilmiştir. Libya’da Kaddafi sonrası Ulusal Geçiş döneminde Çin hükümeti yeni yönetimi tanıma konusunda çok istekli olmamış ancak ilerleyen dönemde Libya’nın yönetimi olarak kurulan ve uluslararası alanda tanınmaya başlayan Ulusal Geçiş Konseyi ile temaslar kurmaya başlamıştır. İlk olarak Çin’in Katar Büyükelçisi Doha’da Ulusal Geçiş Konseyi Başkanı Mustafa Abdülcelil ile bir araya gelmiş, daha sonra Pekin hükümeti Libya’daki son durumu incelemek üzere diplomatlarını Bingazi’ye göndermiştir. Libya’da geçici hükümetin kurulmasının ardından Çin’in Libya Büyükelçisi Trablus’a dönmüştür. Çin hükümeti, Ulusal Geçiş Konseyi’nin ardından Ulusal Meclis’e devredilen ve Libya’nın yeni Başbakanı olan Ali ZİDAN’ın yönetimine tam destek vermiştir (Ding, 2016).

3. 7. Libya Fransa İlişkileri

Libya’daki iç karışıklıkların ardından Fransa, rejim muhaliflerini desteklemek için müdahalede öncülük etmiştir. Geçmiş sömürge döneminde bile Libya Fransızlar için sık sık gidilen bir yer olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Çad’dan gelen Fransız kuvvetleri güney Libya’da konuşlanmış, İtalyan kuvvetlerine saldırmış ve 1940 yılında Fizan’ı işgal etmiştir. Libya topraklarındaki Fransız ve İngiliz kuvvetleri, Libya’nın 1951’deki bağımsızlığına kadar uyum içinde kalmıştır. 1970’ten sonra Fransa ve Libya arasında birçok siyasi ve askerî çatışma yaşanmış, Libya’nın Çad topraklarında hak iddia etmesi ve buradaki muhalefete destek vermesi nedeniyle 1968’den sonra Fransız kuvvetleri Çad’ın kuzeyinde konuşlandırılmıştır. Libya tarafından desteklendiği iddia edilen Çad muhalefeti başkent N’Djamena’yı ele geçirmiş, 1983 yılında Fransızlar 5,000 kişilik bir kuvvetle kuzey Çad’ı işgal eden Libya güçlerine karşı güney Çad’ın işgalini engellemiştir. Fransız kuvvetleri Libya işgali

altındaki Ouadi Doum³ hava üssünü bombalamış ve ardından 1987’de kuzey Çad’ın kurtarılması için lojistik destek sağlamıştır. Bu çatışmalarda çok sayıda Libyalı asker esir alınmış ve birçoğu da hayatını kaybetmiştir. Kaddafi rejimi, Çad güçlerinin 1988 yılında Libya’nın Maaten Al-Sarra hava üssüne baskın düzenleyerek savaş uçaklarını ve helikopterleri imha etmesinin ardından ateşkesi kabul etmek zorunda kalmıştır. 1989 yılında Kaddafi, N’Djamena’dan Paris’e giden özel bir Fransız havayolu şirketine ait uçağın düşürülmesi ve 54’ü Fransız vatandaşı olmak üzere 170 kişinin öldürülmesi olayını düzenlemekle suçlanmıştır. Fransızlar için bu, tarihlerindeki en ölümcül saldırılardan birisi olmuştur. Fransa’nın Libya’daki iç karışıklığa müdahale etme isteğinin bu geçmiş olayla ilişkilendirilmesi pek olası görünmemektedir. İç savaşın patlak vermesinden önceki yıllarda Libya lideri Muammer Kaddafi, Sahra Altı Afrika’dan İtalya üzerinden Avrupa’ya ulaşmaya çalışan göçmenlerle etkin bir şekilde mücadele etmek için Avrupa Birliği ile iş birliği yapmıştır. Fransa, Kaddafi rejiminin devrilmesinde öncü bir rol oynamamış ve Avrupa Birliği ile ortak hareket etmiş olsaydı iç çatışmanın ardından gelen göçmen akını konusunda daha temkinli davranabilirdi. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen 1973 sayılı karar, 2005 yılında kabul edilen koruma sorumluluğunun özünü ifade etmektedir. Ancak Libya’daki olayların hemen ardından Konsey, herhangi bir müdahaleye karar vermek için devletler arasında anlaşmaya varmanın imkânsız olduğunu fark etmiş ve bu durum Çin ile Rusya’nın Suriye’deki iç karışıklıklara müdahaleyi veto etmesinde de kendini göstermiştir. 1973 sayılı kararda Fransa Libya’da rejim değişikliği ve toprakları üzerinde uçuşa yasak bölge ilan edilmesini istemiştir (Heisbourg, 2016).

SONUÇ

Libya'nın jeopolitik ve jeostratejik konumu, diğer ülkelerle ilişkilerini şekillendiren temel faktörlerden biridir. Kuzey Afrika topraklarından biri olan Libya, dünya üzerindeki konumu ve sahip olduğu yeraltı kaynakları nedeniyle geçmişten günümüze her zaman önemli bir coğrafya olmuştur. Böylesine önemli bir bölgede yer alması dış ve iç tehditleri de beraberinde getirmiştir. Ülke tarihini incelediğimizde küçük çaplı sıkıntılar dışında en huzurlu dönemin Osmanlı döneminde olduğu görülmektedir.

Libya, 1951 yılında bağımsızlığını kazanmış ve ilk resmi devlet başkanı Kral İdris olmuştur. Bağımsızlığını kazanmasından kısa bir süre sonra ülke topraklarında petrol keşfedilmiş ve petrolün keşfiyle birlikte halkın refah seviyesi yükselmeye başlamıştır. 1969 yılında Kral İdris yurt dışındayken kansız bir askeri darbe ile tahttan indirilmiş ve yerine darbeyi gerçekleştiren Muammer Kaddafi geçmiştir. Kaddafi döneminde ülkenin en büyük gelir kaynağı yine petrol ve petrol ürünleri ihracatı olmuş ve bu dönemde elde edilen gelirlerin çoğu Kaddafi'nin sonuç alınamayan projelerine harcanmıştır. 2011 yılına gelindiğinde Batı medyasının Arap Baharı olarak adlandırdığı halk ayaklanmaları Tunus, Mısır ve Suriye'den sonra Libya'ya da sıçramıştır. Diğer ülkelerdeki ayaklanmalar genellikle ekonomik sorunlardan kaynaklanırken, Libya'daki ayaklanmalar ekonomik nedenlerden kaynaklanmamıştır. Bu durumu fırsat bilen Batılı ülkeler halk ayaklanmalarının yaşandığı diğer ülkelere müdahale etmezken, sıra yeraltı kaynakları bakımından zengin olan Libya'ya gelince BM şemsiyesi altında müdahale de gecikmemiştir. Daha müdahale kararı çıkmadan ABD ve İngiltere'nin desteklediği Fransa, Libya'nın birçok askeri tesisini bombalamıştır. Bu müdahaleler sonucunda olaylar büyüyerek devam etmiş ve ülke bir iç savaşa sürüklenmiştir. Tüm bu olaylar sırasında daha önce Libya ordusunda görev yapmış ve ABD'ye sığınmış Hafter isimli eski bir general ortaya çıkarak darbe girişiminde bulunmuş ancak başarısız olmuştur. Böyle bir dönemde Hafter gibi birinin sahaya sürülmüş olması, arkasındaki güçlerin kimler olduğu sorusunu gündeme getirmiştir. Hafter'i destekleyen ülkelere baktığımızda bunların ağırlıklı olarak Birleşik Arap Emirlikleri, Fransa, Mısır ve Rusya olduğunu görmekteyiz. Hafter'in ele geçirmeye çalıştığı bölgelere baktığımızda ise bunların genellikle petrol ve doğalgaz sahaları ile üretim tesisleri olduğunu görmekteyiz. Ülkedeki iç savaş giderek kabileler arasında bir güç mücadelesine dönüşmüş, olaylarda çok sayıda Libya'lı hayatını kaybetmiş ve birçoğu da komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Ülkenin doğusunda Hafter'e bağlı güçler hakimken, batısında Birleşmiş Milletler ve uluslararası alanda tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne bağlı güçler

hâkimdir. Ülkedeki çatışmaların çoğu Hafter'e bağlı güçler ile UMH'ye bağlı güçler arasında devam etmektedir. Libya topraklarında faaliyet gösteren devletlerden Rusya, Hafter güçlerine hem asker hemde hava desteği sağlamaktadır. Rusya, sıcak denizlere inme politikası kapsamında Suriye'de elde ettiği kazanımlarına bir yenisini eklemek ve ayrıca Avrupa'yı güneyden kuşatarak stratejik bir konumda olan Libya'da kalıcı hale gelmek istemektedir. Bu sayede hem stratejik bir kazanım elde edecek hem de enerji konusunda daha da etkili hale gelecektir. Fransa ise Libya'nın yeraltı kaynaklarına daha fazla erişim sağlamayı ve Doğu Akdeniz'de keşfedilen büyük miktardaki hidrokarbon kaynaklarında pay sahibi olmayı hedeflemektedir. Bu durumun en bariz örneği Fransız Total şirketi ile İtalyan ENI şirketi arasında yapılan enerji anlaşmalarıdır. Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Fransa, İsrail ve Yunanistan Hafter'i dolaylı olarak destekleyen devletlerdir. Hafter'i destekleyen bu devletlerin doğrudan ya da dolaylı olarak beklentileri bulunan devletler olduğu görülmektedir. Libya topraklarında faaliyet yürüten Türkiye ise Libya'nın meşru temsilcisi olan Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne hem siyasi hem de askeri destek sağlamaktadır. Türkiye ile Libya arasındaki ilişki diğer ülkelerden biraz farklıdır çünkü iki ülke arasındaki ilişki kişisel çıkarlara değil, iki ülke arasındaki ortak tarihi geçmişe dayanmaktadır. Libya'yı iç savaşa sürükleyen ve Hafter'i sahaya süren güçler, Libya'nın yeraltı kaynaklarına göz diken ve kargaşadan çıkar sağlayan ülkelerdir. Ülkenin zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının yanı sıra Sahra Altı ve Orta Doğu göç yolları üzerinde bulunması, dünya deniz ticaret yollarının geçtiği Akdeniz'in merkezinde yer alması ve Avrupa kıtasına yakınlığı onu hedef hâline getirmektedir. Ülkedeki kabile sayısının fazla olması birlik ve beraberliğin sağlanamamasındaki en önemli etken olup Libya'daki çatışmalar en çok da Libya topraklarında yaşayan ancak ülkenin kaynaklarından yeterince yararlanamayan insanlara zarar vermektedir.

KAYNAKÇA

- “Africa’s population will double by 2050”, <https://www.economist.com/special-report/2020/03/26/africas-population-will-double-by-2050> (Erişim Tarihi: 08. 09. 2022).
- “Akdeniz’de Türk-Fransız ekişmesi: NATO’da ilk raundu Ankara mı kazandı?”. *BBC News*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53255895> (Erişim Tarihi: 04. 11. 2022).
- “Libya’daki Tuareg kabilesinden ‘ateskes’ açıklaması”, *TRT Haber*, 21 Aralık 2015, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/libyadaki-tuareg-kabilesinden-ateskes-aciklamasi-224064.html> (Erişim Tarihi: 11.01.2022).
- “Wagner Grubu: Libya’daki Rus paralı askerler hakkında neler biliniyor?”, *BBC News*, 27 Ocak 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51008162> (Erişim Tarihi: 23. 04. 2022).
- Acar, H. & Acar, H. (2021). “Arap Baharı Sonrasında Libya’nın Sosyal, Siyasi ve Güvenlik Durumunun Değerlendirilmesi”. *Asya Studies*, 5 (18), 219-226. DOI: 10.31455/asya.993921
- Ageena, İ. M. (2013). *Trends and patterns in the climate of Libya (1945-2010)*. PhD Thesis, University of Liverpool.
- Ahmida, A.A. (2005). *Forgotten Voices: Power and Agency in Colonial and Postcolonial Libya*. Routledge.
- Aksu, Z. & Eminoğlu, A. (2019). “BM İnsani Müdahale Kararları Ve Nato’nun Libya Müdahalesi”. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 13. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, 322-330.
- Alpar, G. (2020). “Libya’ya Stratejik Açıdan Bakabilmek”. <https://www.sde.org.tr/guray-alpar/genel/libyaya-stratejik-acidan-bakabilmek-kose-yazisi-17212> (Erişim Tarihi: 19.07.2022).
- Ardıç, N. (2012). “Understanding the ‘Arab Spring’: Justice, Dignity, Religion and International Politics”. *Afro Eurasian Studies*, 1(1), 8-52.
- Baldor, L. C. (2020). “US: Russian jets in Libya present broader worries for region”. <https://apnews.com/article/europe-tripoli-syria-khalifa-hifter-international-news-ff658a981ad679368ccde2a39af679fa> (Erişim Tarihi: 05. 07.2022).

- Başpınar, H. (2017). "Libya: Politics & Energy". *Energy Policy Turkey*, (4), 47-57.
- Bensaâd, A. (2012). "Changement social et contestations en Libye". *Politique africaine*, (1), 5-22.
- Blanchard, C. M. (2016). "Libya: Transition and US policy". *Congressional Research Service Washington United States*.
- Bobin, F. (2016). "En Libye, l'incessante bataille du pétrole" *Le Monde*, Publié le 26 septembre 2016 à 15h04, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2016/09/26/en-libye-l-incessante-bataille-du-petrole_5003585_3212.html (Erişim Tarihi: 15. 10. 2022).
- Bulut, M. & Bulut, S. (2021). "Türkiye ve Libya Arasında Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası: Anlaşmanın Türkiye-İsrail İlişkilerinin Geleceğine Muhtemel Etkileri". *Bilge Strateji*, 12(22), 25-52.
- Caner, C. & Şengül, B. (2018). "Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz". *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 45-70.
- Center for Strategic & International Studies, (CSIS), (2020). "Exploiting Chaos: Russia in Libya". <https://www.csis.org/blogs/post-soviet-post/exploiting-chaos-russia-libya> (Erişim Tarihi: 15. 11. 2022).
- Chougui, H. (2012). "La composition ethnique des tribus libyennes". <http://www.ism-france.org/analyses/La-composition-ethnique-des-tribus-libyennes-article-16702> (Erişim Tarihi: 19. 09. 2022).
- Chulov, M. (2020). "10 years on, the Arab spring's explosive rage and dashed dreams". *Theguardian*, Mon 14 Dec 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/dec/14/10-years-on-the-arab-springs-explosive-rage-and-dashed-dreams> (Erişim Tarihi: 03. 12. 2022).
- Cohen, A. (2020). "Türkiye-Libya Deniz Anlaşması Akdeniz Enerji Planını Altüst Etti". *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/arielcohen/2020/01/08/turkey-libya-maritime-deal-upsets-mediterranean-energy-plan/?sh=27cfecc36bee> (Erişim Tarihi: 17. 08. 2022).
- Cole, P. & Mangan, F. (2016). "Tribe, Security, Justice and Peace in Libya Today". <https://www.usip.org/publications/2016/09/tribe-security-justice-and-peace-libya-today> (Erişim Tarihi: 23. 03. 2022).

- Collombier, V. (2016). “«Nouvelle Libye» ou «fin de la Libye»? Les chemins tracés par la transition post-Qadhafi”. *Vers un nouveau Moyen-Orient? États arabes en crise entre logiques de division et sociétés civiles*.
- Coskun, O. & Gumrukcu, T. (2020). “Turkey ready for fast reconstruction in conflict-torn Libya, official says”. <https://www.reuters.com/article/turkey-libya-security/turkey-ready-for-fast-reconstruction-in-conflict-torn-libya-official-says-idUSL8N2DW37O> (Erişim Tarihi: 14. 10. 2022).
- Cristiani, D. (2014). “UK Libya: The consistency of being selective”. *Istituto per gli Studi di Politica Internazionale (ISPI). ISPI Analysis*, (238).
- Daragahi, B. (2020). “Turkey sends troops and electronic warfare tools to Libya in challenge to rogue general and UAE”. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/turkey-libya-troops-uae-erdogan-haftar-tripoli-a9272116.html> (Erişim Tarihi: 28. 09. 2022).
- Ding, S. (2016). “The Political Rationale of China’s Deliberately Limited Role in the Libyan Civil War”. *Political Rationale and International Consequences of the War in Libya*, 78-89.
- Dolamari, A. (2009). “Le tribalisme libyen: un critère géopolitique”. *Outre-Terre*, (3), 123-125.
- Düzsöz, E. (2021). “Kaos İçerisinde Düzen Arayışı: Kaddafi Dönemi ve Sonrası Libya”. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 9(2), 295-330.
- Etelawi, A. M., Blatner, K. A. & McCluskey, J. (2017). “Crude Oil and the Libyan Economy”. *International Journal of Economics and Finance*, 9(4), 95-104. DOI: 10.5539/ijef.v9n4p95
- European Commission Directorate-General for Energy, (2011). “Registration of Crude Oil Imports and Deliveries in the European Union (EU27)”. <https://web.archive.org/web/20110429003412/https://ec.europa.eu/energy/observatory/oil/doc/import/coi/eu-coi-from-extra-eu-2010-01-12.pdf> (Erişim Tarihi: 08. 12. 2021)
- Evron, Y. (2013). “Chinese involvement in the Middle East: the Libyan and Syrian crises”. *Strategic Assessment*, 16(3), 79-91.
- Farer, T. J. (2016). “US Intervention in the Libyan Civil War: Are There Lessons to be Learned?”. *Political Rationale and International Consequences of the War in Libya*, 45-58.

- Fitzgerald, M., & Toaldo, M. (2016). "A quick guide to libya's main players". *European Council on Foreign Relations*. https://ecfr.eu/special/mapping_libya_conflict/ (Erişim Tarihi: 21. 11. 2021).
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), (2016). *AQUASTAT Raporu-Libya*. Roma: FAO.
- Gourdin, P. (2011). "Géopolitique de la Libye". <https://www.diploweb.com/Geopolitique-de-la-Libye.html> (Erişim Tarihi: 04. 08. 2022).
- Guesmi, J. (2020). "Rafale attacks on Turkish targets in al-Watiya airbase: Egyptian or French?". <https://thearabweekly.com/rafale-attacks-turkish-targets-al-watiya-airbase-egyptian-or-french> (Erişim Tarihi: 15. 06. 2022).
- Güner, İ., & Ertürk, M. (2018). *Kıtalar ve ülkeler coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi. doi:10.14527/9786053183198
- Güngörmez, M. (2020). "5 Soru: Doğu Akdeniz'de "Navtex" Gerginliğı", <https://www.setav.org/5-soru-dogu-akdenizde-navtex-gerginligi/> (Erişim Tarihi: 21. 06. 2022).
- Hallett, D. (2002). *Petroleum geology of Libya*. Londra: Elsevier.
- Hashemi, N. (2013). "The Arab Spring two years on: Reflections on dignity, democracy, and devotion". *Ethics & International Affairs*, 27(2), 207-221.
- Heisbourg, F. (2016). "The War in Libya: The Political Rationale for France". *Political Rationale and International Consequences of the War in Libya*, 25-44.
- Hizmetli, S. (1991). "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim Ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32(1), 1-21. <https://maritime-executive.com/article/libyan-ports-to-export-2-mil-barrels> (Erişim Tarihi: 28. 12. 2022).
- <https://www.eni.com/en-IT/investors.html>. (Erişim Tarihi: 17. 09. 2022).
- <https://www.theguardian.com/world/gallery/2014/dec/08/sp-sudan-history-in-pictures> (Erişim Tarihi: 17. 09. 2022).
- İncekara, R. (2020). "Enerji Bağlamında Libya'da Güç Mücadelesi". *İşletme ve Yönetim Bilimleri Uluslararası Kongresi İstanbul*: İstanbul Kent Üniversitesi, 172-182.

- Jay, M. (2022). “Blue homelands and red strongholds: The Libyan Civil War in Turkish and Russian strategy”. *Comparative Strategy*, 370-387.
- John, D. (1983). *La structure sociale de Koufra*. Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi.
- Jones, M., Jones, R. & Woods, M. (2004). *An introduction to political geography: space, place and politics*. London: Taylor & Francis Group.
- Kakışım, C. (2020). “Tarihsel Perspektiften Hareketle Irak, Suriye ve Libya’da Yaşanan Enerji Savaşları Analizi”. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 191-228. doi:10.26513/tocd.751410
- Kanak, H. (2019, Aralık 8). “Libya’da Son Durum ve Mavi Vatan”. *Yeni Akit*, 8 Aralık. 2019, <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/halit-kanak/libyada-son-durum-ve-mavi-vatan-30607.html> (Erişim Tarihi: 12. 01. 2021).
- Kansu, Z. N. (2020). “An Assesment of Eastern Mediterranean Maritime Boundary Delimitation Agreement Between Turkey And Libya”. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 30(1), 51-84.
- Karaoğlu, A. O. (2019). “Libya’ya Askeri Müdahale ve Uluslararası Hukukta Yeniden İnşa Sorumluluğu”. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 199-224.
- Karasapan, C. T. (1960). *Libya (Trablusgarp, Bingazi ve Fizan)*. Ankara: Resimli Posta Matbaası.
- Kavas, A. (2003). “Libya”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (27), 174-179.
- Kekilli, E. (2017). “Türkiye-Libya İlişkileri (Kriz Alanları ve İşbirliği İmkanları)”. <https://setav.org/assets/uploads/2017/03/191.Tu%CC%88rk-Libya-Analizi.pdf> (Erişim Tarihi: 25. 09. 2021).
- Kemal, K. (2021, 03 18). “As EU-Turkey Migration Agreement Reaches the Five-Year Mark, Add a Job Creation Element. Brookings Institution”. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/03/17/as-eu-turkey-migration-agreement-reaches-the-five-year-mark-add-a-job-creation-element/> (Erişim Tarihi: 25. 09. 2022).
- Kırbaki, Y. (2022). “Atina, Türkiye’yi BM’ye Şikayet Etti”. *Hürriyet*, 03. 12 2022, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/atina-turkiyeyi-bmye-sikayet-etti-42181329> (Erişim Tarihi: 18. 07. 2022).

- Kızılay, Ş. (2021). “Doğu Akdeniz Mücadelesinde Libya’nın Konumu”. *DSJOURNAL*, 2(1), 29-39.
- Kocakenar, M. (2015). “Amerikan Dış Politikasında Jeopolitik Teoriler ve Pratikler”. *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/19571/amerikan_dis_politikasinda_jeopolitik_teoriler_ve_pratikler (Erişim Tarihi: 14. 05. 2022).
- Koloğlu, O. (1999). *Osmanlı - İtalya Libya Savaşında*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Kolossov, V. (TY). “Political Geography”. <https://www.eolss.net/sample-chapters/C01/E6-14-03-08.pdf> (Erişim Tarihi: 03. 07. 2022).
- Krauss, C. (2011). “For Qatar, Libyan Intervention May Be a Turning Point”. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2011/04/04/world/middleeast/04qatar.html> (Erişim Tarihi: 12. 05. 2022).
- Lamma, M. B. (2017). “The Tribal Structure in Libya:Factor for fragmentation or cohesion?” <https://www.frstrategie.org/en/programs/observatoire-du-monde-arabo-musulman-et-d-u-sahel/tribal-structure-libya-factor-fragmentation-or-cohesion-2017> (Erişim Tarihi: 23. 03. 2022).
- Larssen, A. K. (2016). “The Principle of Non- Intervention and the Libya case”. *Political Rationale and International Cansequences of the war in Libya*, 72-79.
- Mahmud, M. B. (1997). *Accounting and the economic development of the oil and gas sector in Libya: historical review, theoretical analysis and empirical investigation*. PhD Thesis. University of Dundee.
- Marchionna, G. G. (2020). *Italy-Libya Energy Cooperation: Many Efforts to Face Multidimensional Vulnerabilities*. Master Thesis, University of Bologna, Forlì.
- Megerisi, T. (2020). “Geostrategic Dimensions of Libya’s Civil War”. https://www.jstor.org/stable/resrep24408#metadata_info_tab_contents (Erişim Tarihi: 19. 12. 2021).
- Mezran, K. (2012). “Libya is still fighting for democracy”. *The Atlantic Daily*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/07/libya-is-still-fighting-for-democracy/259697/> (Erişim Tarihi: 19. 05. 2022).
- Mımcı, D. (2022). “Russia’s Invasion of Ukraine A Political-Strategic Break?”. https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/d.minic_invasion_russe_ukraine_2022_us.pdf (Erişim Tarihi: 06. 12. 2022).

- Middle East Monitor, (2022). "Libya can provide Europe with oil, gas". <https://www.Middleeastmonitor.com/20220516-libya-can-provide-europe-with-oil-gas/> (Erişim Tarihi: 29. 12. 2022).
- Nedos, V. (2020). "UN to post EEZ maps of Libya, Turkey deal". <https://www.ekathimerini.com/news/249608/un-to-post-eez-maps-of-libya-turkey-deal/> (Erişim Tarihi: 27. 12. 2022).
- Netherlands. (2014). "The: Ministry of Foreign Affairs, Libya: Militias, Tribes and Islamists". <https://docid/54afd8be4.html> (Erişim Tarihi: 18. 11. 2022).
- Norman, S. (1970). *Russia and the Mediterranean*. Chicago: University of Chicago Press.
- Obeidi, A. (TY). "Role of the Tribe in Libya, Searching for Justice in PostGaddafi Libya". <https://www.frstrategie.org/web/documents/programmes/observatoire-du-monde-arabo-musulman-et-du-sahel/publications/14.pdf> (Erişim Tarihi: 14. 10. 2022).
- Ouannès, M. (2011). "Composante endogène de la résurgence tribale". *Outre-Terre*, (3), 255-262.
- Ouannès, M. (2012). "La Libye dans «le printemps arabe»: éléments d'une lecture de la révolte armée". *NAQD*, (1), 167-187.
- Özey, R. (2021). *Jeopolitik Tanımlar Teoriler Değişimler*. Ankara: Pegem Akademi. DOI: 10.14527/9786053188421
- Pedde, N. (2017). "The Libyan conflict and its controversial roots". *European view*, 16(1), 93-102.
- Prashad, V. (2012). *Arap Baharı Libya Kışı*. Alpagut, Ş. (çev.), Yordam Kitap, İstanbul.
- Rezeg, A. H. M. (2020). "Libya: 20 of Haftar's forces killed in Sirte", <https://www.aa.com.tr/en/africa/libya-20-of-haftars-forces-killed-in-sirte/1697054> (Erişim Tarihi: 23. 12. 2021).
- Romdhane, W. B. (2019). "Mixed Migration Routes and Dynamics". https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/impact_lby_report_mixed_migration_routes_and_dynamics_in_2018_june_2019.pdf (Erişim Tarihi: 01. 03. 2022).
- Sağım, A. (2022). "Ömer Muhtar ve Mustafa Kemal". <https://www.bursadabugun.com/yazarlar/atilla-sagim-131/omer-muhtar-ve-mustafa-kemal-30284.html> (Erişim Tarihi: 14. 09. 2022).

- Samih, A. (1936). *Şimali Afrikada Türkler*. Vakit Gazete Matbaa Kütüphane, İstanbul.
- Sanger, R. H. (1975). “Libya: Conclusions on an Unfinished Revolution”. <https://www.jstor.org/stable/pdf/4325414.pdf> (Erişim Tarihi: 14. 09. 2022).
- Sawani, Y. M. (2014). “The United States and Libya: Turbulent History and Uncertain Future”. <https://www.e-ir.info/2014/12/27/the-united-states-and-libya-turbulent-history-and-uncertain-future/> (Erişim Tarihi: 19. 11. 2022).
- Sevim, C. (2012). “Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği”. *Journal of Yasar University*, 7(26), 4378-4391.
- Shanker, T. & Schmitt, E. (2011). “Seeing Limits to ‘New’ Kind of War in Libya”. The New York Times, Oct. 21, 2011. <https://www.nytimes.com/2011/10/22/world/africa/nato-war-in-libya-shows-united-states-was-vital-to-toppling-qaddafi.html> (Erişim Tarihi: 22. 07. 2022).
- Souleimanov, E. A. (2019). “Russia’s policy in the libyan civil war: A cautious engagement”. *Middle East Policy*, 26(2), 95-103.
- Storey, D. (2009). “Political Geography”. <http://www.s-gs.de/wordpress/wp-content/uploads/2012/12/2.f.-D.-Storey-Political-Geography.pdf> (Erişim Tarihi: 16. 11. 2022).
- Sukhankin, S. (2020). “Wagner Group in Libya: Weapon of War or Geopolitical Tool?” <https://jamestown.org/program/wagner-group-in-libya-weapon-of-war-or-geopolitical-tool/> (Erişim Tarihi: 10. 12. 2022).
- Şeşen, R. (1982). “Salahaddin Eyyûbî Devrinde Libya’da Türkler ve Karakuş Meselesi”. *Tarih Dergisi*, (33), 169-198.
- Şıvgın, H. (2006). *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk - İtalyan İlişkileri*, Divan Ofset, Ankara.
- Transparency International (2012). “Corruption Perceptions Index 2012”. <http://www.transparency.org/cpi2012/results> (Erişim Tarihi: 17. 09. 2022).
- U.S. Energy Information Administration (EİA), (2013). “Libya analysis brief, independent statistics and analysis”. <http://www.eia.gov/countries/country-data.cfm?fips=LY> (Erişim Tarihi: 11. 08. 2022).
- U.S. Energy Information Administration (EİA), (2015). “Country Analysis Brief: Libya”. <https://www.eia.gov/international/analysis/country/LBY> (Erişim Tarihi: 11. 08. 2022).

- United Nations Human Rights Council. (2014). *Report of the International Commission of Inquiry on Libya*. <https://digitallibrary.un.org/record/766468?ln=en#record-files-collapse-header> (Erişim Tarihi: 04. 05. 2022).
- Watkins, S. (2022). “Libya Invites Oil Majors To Produce More Oil And Gas”, <https://oilprice.com/Energy/Crude-Oil/Libya-Invites-Oil-Majors-To-Produce-More-Oil-And-Gas.html> (Erişim Tarihi: 14. 10. 2022).
- Tanchum, M. (2020). “Libya, energy, and the Mediterranean’s new ‘Great Game’”. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/libya-energy-and-the-mediterraneans-new-great-game/> (Erişim Tarihi: 28. 08. 2022)
- Taşçı, U. N. (2019). “Ankara: Turkey-Libya deal in 'complete accordance with international law'”.<https://www.trtworld.com/turkey/ankara-turkey-libya-deal-in-complete-accordance-with-international-law-31910> (Erişim Tarihi: 25. 11. 2021)
- Troudi, M. (2011). “La Libye une composition tribale complexe”. <https://www.makaila.fr/article-mohamed-troudi-la-libye-une-composition-tribale-complexe-75126536.html> (Erişim Tarihi: 23. 03. 2022)
- Uçarol, R. (1994). *Siyasi Tarih*. Der Yayınları, İstanbul.
- Walsh, D. (2016). “A Radical Idea to Rebuild a Shattered Libya: Restore the Monarchy”. The New York Times, Feb. 24, 2016, <https://www.nytimes.com/2016/02/25/world/middle-east/a-radical-idea-to-rebuild-a-shattered-libya-restore-the-monarchy.html> (Erişim Tarihi: 13. 09. 2021)
- Wehrey, F. (2019). *The Burning Shores: Inside the Battle for the New Libya*. New York.
- Wood, D. (2012). “Libya Conflict Assessment: Literature Review”. http://eplo.org/wp-content/uploads/2017/02/CSDN_Early-Response_Libya_Agenda_Literature-Review.pdf. (Erişim Tarihi: 23. 03. 2022)
- Worldmeters. (2022). “Libya Nüfusu”. https://www.worldometers.info/world-population/libya-population/#google_vignette (Erişim Tarihi: 12. 10. 2022)
- Woźniak, M. (2015). “The Obama Doctrine”. *Securitologia*, (2)63, 57-67.
- Yaycı, C. (2011). “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasında Libya’nın Rolü ve Etkisi”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(14), 17-42.
- Yıldırım, A. & şimşek, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yürük, B. (2022). “Yunanistan’a, BM’ye şikayet ettiği Türkiye ve Libya’dan ortak yanıt”. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/yunanistana-bmye-sikayet-ettigi-turkiye-ve-libyadan-ortak-yanit/2763015> (Erişim Tarihi: 14. 12. 2022)

Zoubir, Y. H. (2011). “The United States and Libya: the limits of coercive diplomacy”. *The Journal of North African Studies*, 16(2), 275-297.

